

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
AJALOO- JA ARHEOLOOGIA INSTITUUT
ARHEOLOOGIA OSAKOND

Mihkel Hurt

**Arheoloogiapärandi kaitsest
Eesti Vabariigis
1918-1940**

Magistritöö

JUHENDAJAD: Mirja Ots, MA
Marge Konsa, MA

TARTU 2015

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	2
I MUINASLEIUD.....	8
Ajakirjanduse roll.....	8
Leiutasu	9
Väärtuste konflikt.....	11
II AARDEOTSIJAD.....	15
Vennad Asmerid	15
Hans Sihverson jt.....	16
Johannes Hoidorf	17
Arved Palgi.....	18
Detektoristid	19
Lõhkeainete kasutamine	20
Ajakirjanduse roll.....	20
III MUINSUSÄRI.....	22
Rahvusvahelised kontaktid.....	22
Antikvariaadid.....	24
Rändkaupmehed.....	25
Arutus	25
IV KOOLIÕPETAJAD	27
Priidu Tammepuu.....	28
V MAAOMANIKUD	33
Kirjad ministeeriumile	33
Looduslikud pühapaigad	36
Karistused	37
Inspeksioonid	38
VI ARUTLUS	39
Aardeotsijad	39
Muinasleiud	41
Muinsusäri	42
Kooliõpetajad	42
Maaomanikud.....	43
Seadusandlus	44
KOKKUVÕTE.....	45
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	48
Summary. The Protection of Archaeological Heritage in Republic of Estonia in 1918-1940.....	52
LISAD.....	55
Lisa 1. 1925. a muinsuskaitse seadus	55
Lisa 2. 1926. a sundmäärus	59
Lisa 3. 1936. a muinsuskaitse seadus	60
Lisa 4. Kaitse all olevate esiajalooliste muististe eri liikide osakaalud koguarvust (1290) seisuga 1. juuni 1935 (Schmiedehelm 1935 põhjal).....	65
Lisa 5. Kaitse all olevate esiajalooliste muististe jaotumine maakondade lõikes seisuga 1. juuni 1935 (Schmiedehelm 1935 põhjal)	66
Lisa 6. Artikkel: Aparaat peidetud varanduste otsimiseks. 1938. – Uudisleht, 28.8.....	67
Lisa 7. Priidu Tammepuu mälestused.....	68

SISSEJUHATUS

19. juunil 1925. a võttis Riigikogu vastu „Muinasvarade kaitse seaduse“, mille 21 paragrahvi-ga sätestati Eesti Vabariigi territooriumil nii esiajalooliste, (kunsti-)ajalooliste kui etnograafi-liste mälestiste kaitse (vt Lisa 1). Tegu polnud siiski muinsuskaitse algustärminiga, pigem esi-mese määravad tähtsust omava verstepostiga sinise muinsuskaitse tegevuse teel. Käesoleva töö eesmärgiks on käsitleda muinsuskaitset alates riigi iseseisvumisest 1918 kuni nõukogude okupatsiooni algusaastani 1940, keskendudes arheoloogiapärandid puudutavale osale.

Vaadeldava ajajärgu teadlaskonna/riigi muinsuskaitselistest väärtushinnangutest annab aimu 1925. a seaduse § 2, mis ütleb: „Seaduse kaitse all seisavad kõik muinasvarad, mille rahvuslik, teaduslik või kunstiajalooline tähtsus [on] tunnustatud käesolevas seaduses ette-nähtud korras“. Milliseid objekte käsitleti muinasvarana, on seaduses esitatud juba § 1. Tolle-aegse teadlaskonna suhtumisest on meil niisiis üldplaanis hea ettekujutus. Kuid üldsus: Milline oli tema arusaam kultuuripärandid? Kas seda, mida peeti kaitsmis- ja säilitamis-väärseks riigi tasandil, oli seda ka ühiskonna laiema avalikkuse arvates? Milliseid väärtuseid tavainimese poolt oluliseks peeti? Laiema avalikkuse suhtumise paikapanemisega on selgelt lugu mõnevõrra keerulisem.

Nii ma üritangi oma töös vastata küsimusele, milline oli vaadeldaval ajaperioodil laiema üldsuse suhtumine muististesse. Näiteks, milline oli maaomanikele iseloomulik hoiak – kas nad pidasid mälestist oma maal kalliks esivanematest säilinud monumendiks, millele kehtis puutumatus nõue ainuüksi juba kirjutamata reeglinagi – või oli olukord teistsugune? Tuumküsimuseks on aga, kuivõrd riik muinsuskaitse seadusega (poliitikaga) *de facto* muistiseid kaitsta suutis ning miks suutis või ei suutnud? Sekundaarsete küsimustena lisanduvad veel: Millist rolli mängis muinsuskaitse ajakirjandus? Kuivõrd saame tolleaegse muinsuskaitse problemaatikas tõmmata paralleele tänapäevaga?

Minu töö põhiliseks allikmaterjaliks on arhivaalid ja omaaegne ajakirjandus (selle täpsem tutvustus allpool), mis on Eesti arheoloogia historiograafilise uurimise vaatevinklist pea täielikult uudne. Loodan oma tööga muuhulgas anda panuse ka arhiiviallikate populariseerimisele arheoloogide hulgas. See on tarvilik, kuivõrd arhiivimaterjalidest leiab rikkalikku detailirohket informatsiooni erinevate kinnis- ja vallasmuististe kohta: avastamise aeg, koht, viis, leiumaterjali iseloom, võimalikud rikkumised/lõhkumised jne. Vaatamata sellele, et üks osa andmeid on kahtlemata leitavad ka mujalt andmekogudest, siis kindlasti leidub piisavalt ka sellist informatsiooni, mis on uus.

Kirjalikele esmaallikatele tugineva magistr töö tegemise mõttele suunas mind minu magistriseminari juhataja Helena Kaldre 2011. a, arvestades asjaolu, et bakalaureuseõppes oli minu peerialaks arhiivindus.

Teema näol, mida käesolevas töös käsitlen, on tegemist väheuuritud valdkonnaga. Ülevaatliku artikli „Arheoloogiamälestiste kaitse Eestis“ on küll avaldanud Andres Tvauri kogumikus „Arheoloogiline uurimistö Eestis 1865-2005“ (Tvauri jt 2006: 247-166). Ka on A. Tvauri temaatikat käsitletud museoloogia ja muinsuskaitse õppematerjalis (2001). Tuginenud on ta oma töödes eeskätt publitseeritud allikatele (nt Marta Schmiedehelm „Kümme aastat esiajalooliste muististe kaitset Eestis“ 1935, ennesõjaaegsed Riigi Teatajad jm). 1918-1940. aastate muinsuskaitse kohta on 2009. a Eesti Kunstiakadeemia magistrant Kristina Jõekalda kirjutanud, peajasjalikult kirjalike esmaallikate põhjal, magistr töö „Eesti muinsuskaitse ja võõras pärand“, kus aga fookus on asetatud arhitektuurimälestiste kaitsele, teisisõnu sellele osale muinsuskaitsest, millega vaadeldaval perioodil tegelesid üksnes (kunsti-)ajaloolased (Jõekalda 2009: 5-13).

Nii nagu käesolev uurimistö, käsitleb ka Jõekalda magistr töö muinsuskaitse ja avalikkuse suhteid ning laiema üldsuse muinsusteadlikkust, kuid erinevalt minu omast on Jõekalda töö näol tegu sellise analüüsiva uurimusega, mis käsitleb küsimust, kas ja kui tolerant-

sed oldi vastses rahvusriigis võõra pärandi (s.o pärandi, mille moodustasid baltisakslaste jt eestlasi valitsenud võõrvõimude arhitektuursed saavutused) suhtes avalikkust harivates tekstides: erialateadlaste jt muinsuskaitset populariseerivates ja tutvustavates artiklites, mis avaldatud ajalehtedes, ajakirjades või teistes laiema levikuga publikatsioonides, samuti ülevaateostes jm. Ehk üldisemalt öeldes, Jõekalda küsib, kuidas väljendusid noore rahvusriigi alles kujunevas muinsuskaitstes poliitilis-rahvuslikud probleemid ning muutused. Nii nagu mina oma töös, mõistab ka Jõekalda avalikkuse all rahvast kõige laiemas mõttes: kodanikke, lehelugejaid, kooliõpilasi jne (Jõekalda 2009: 8, 11).

Allikad. Et asuda oma töö allikmaterjalide tutvustamise juurde, tuleb esmalt selgitada, missugused institutsioonid vaadeldaval ajajärgul üldse muinsuskaitsega tegelesid. Juba 1918. a loodi Haridusministeeriumi juurde kunsti ja muinsuse osakond (1921. a muudeti see teaduse ja kunsti osakonnaks), mille alluvuses töötas Muinsusvalitsus (mis suleti 1921). Osakonna kohuseks oli muinasvarade kaitse korraldamine. Selle tegelik tegevus esimestel aastatel piirdus peamiselt „kunsti- ja kultuuriväärtuste“ päästmisega piirkonnast, kus need olid ohus parasjagu käimasoleva Vabadussõja sündmuste tõttu, eeskätt Narvast ja Virumaalt (Jõekalda 2009: 35). 1921. a asus osakond korraldama kultuuripärandi süstemaatilist kogumist, haarates sellesse tegevusse kohalike seltse, kooliõpetajaid ja –õpilasi (Aru 2002: 20). Arheoloogiaküsimustega hakkas peaasjalikult tegelema 1921. a Tartu Ülikooli juurde loodud Arheoloogia Kabinet.

1925. a välja antud muinsuskaitse seadus sätestas muinsuskaitse eest vastutavaks isikuks haridusministri, kes pidi hakkama kaitset teostama loodava nõuandva organi ehk Muinsusnõukogu abil. Viimane pidi seaduse järgi koosnema Tartu Ülikooli muinasteaduse, kunstiajaloo, Eesti ja Põhjamaade ajaloo professoritest, Eesti Rahva Muuseumi (edaspidi ERM) juhatajast ning haridusministri poolt nimetatud nõukogu juhatajast (millist kohta praktiliselt hakkas täitma haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna direktor). Nõukogu kompetentsi kuulus „kõigi küsimuste lahendamine, mis muinasvarade kaitsega seotud“ (Muinasvarade kaitse... 1925). Tegelikku muinsuskaitsealast tegevust administratiivse, ametliku külje pealt hakkas läbi viima Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakond. Arheoloogia küsimustes sisulist tööd hakkas aga teostama arheoloogia kabinet kõrvalülesandena õppe-, uurimis- ja muuseumitööde kõrval (Schmiedehelm 1935: 13).

1936. a 12. augustil riigivanema dekreedina väljaantud uuendatud muinsuskaitse seadus (vt Lisa 3) tõi senisesse süsteemi üksnes niipalju sisulist muutust, et loodi muinsuskaitse inspektori ametikoht, kes pidi hakkama praktilist kaitset teostama vabatahtliku muinsuskaitse usaldusmeeste võrgustiku abil.

Käesoleva uurimistöe allikalise baasi keskse osa moodustavad Riigiarhiivi kogudes säilitatav Haridusministeeriumi arhiivifondi number 1108 koosseisu kuuluvad teaduse ja kunsti osakonna nimistu 5 („Muinsusala“) allsarja 7.1 („Muinsuskaitse“) säilikud. Kõnealuse (all-)sarja piirdaatumid on 1918-1940¹. Vaadeldav periood on materjaliga kaetud katkestusteta. Sisult on materjal eripalgeline, hõlmates eneses läbisegi nelja-viie iseseisva teadusliku distsipliini valdkonda kuuluvaid dokumente: arheoloogia, (kunsti-)ajalugu, etnograafia ja kuigivõrd ka rahvaluule (sh –viisid). Materjal, suurusjärgus 10 000 nummerdatud lehte, on korrastatud provenientsiprintsiibi² alusel ja jaguneb 66³ erineva mahuga kausta (säiliku) vahel. Dokumendid on erineva formaadi ja sisutihedusega; varieerub ka see, kas kirjutatud on vaid ühele lehe poolele või mõlemale. Valdava osa ainesest moodustavad

¹ ERA.1108.5.988 („Muinasleidude kartoteek“) on erandlikult hilisemast ajast, dateeritud 23.9.1949.

² Printsiip arhiivinduses, mille järgi ühe asutuse või isiku tegevuse tulemusel tekkinud dokumentide kogum moodustab ühtse terviku, mida korrastamisel ei tohi lõhkuda.

³ Arhiiviinfosüsteemi (edaspidi AIS) järgi on allsarjas „Muinsuskaitse“ 67 arhivaali. Tegelikuses on neid 66, sest säilik leidandmetega ERA.1108.5.865a („Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinasleidude asjus“; piirdaatumid 7.4.1936-25.3.1938) on arhiivitöötaja sõnul kaduma läinud.

mitmesugused kirjavahetused. Leidub muuhulgas fotosid ja geograafiliste paikade plaane (näiteks Rakvere Vallimäest). Paberite järjestus kaustades on kronoloogiline. Säilikud on varustatud üldiste pealkirjadega ja valdavas enamuses ka sisukorraga.

20 kausta (ca 1004 lehte) olid sellised, kust ma oma magistr töö tarbeks praktiliselt mingit huvipakkuvat teavet ei leidnud. Kokkuvõttes jäi siis järgi 46 suuremal või vähemal määral n-õ kasulikke säilikuid.

Teiseks põhiliseks allikaliseks lähtekohaks on Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi (edaspidi AI) arheoloogiaarhiivi fond 30 („Muinsuskaitsega seotud dokumendid“) nimistu 1 säilitusühik number 3, mille pealkirjaks on „Eesti Vabariigi Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna ning Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti (muinsuskaitsealane) kirjavahetus“. Siin leidub mitmesugust muinsuskaitsealast kirjavahetust, leiuteateid, muinsuskaitse usaldusmeeste avaldusi. Säiliku mahuks on 436 nummerdatud lehte ja piirdatumiteks 1924-1940. Tuleb aga lisada siinkohal, et aastatest 1924-1929 pärinevaid dokumente on säilikus tegelikult kaduvväike osa: minu arvestus näitas, et tervelt 97% materjalidest kuulub ajavahemikku 1930-1940.

Kolmanda olulisema allikarühma moodustavad vaadeldavast ajajärgust pärinevad ajalehed. Teemaatilises plaanis väga suure osa uudisnuppudest moodustasid tol ajal teated muinasleidudest, aga on ka muud, sisulisemaid, muinsuskaitse ja arheoloogia valdkonda kuuluvaid artikleid. Tuleb märkida, et kirjavahetused jmt arhiiviallikad ning ajaleheartiklid moodustavad omavahel mitte üksteist dubleeriva, vaid pigem just täiendava sümbioosi. Paljud arhiividokumendid ei hakka kõnelema, kui sinna poleks kõrvale panna mitteametlikke nüansse, mida ajalehed tahes või tahtmata tihti on pakkunud. Niisamuti vastupidi, arhiividokumendid on sageli aidanud mõtestada, ja veel enam kontrollida, ajalehtedes ilmunud andmeid. Uuritavast perioodist pärinevaid teemakohaseid ajaleheartikleid olen kogunud üle 150. Oma töös olen neist kasutanud ca 30.

Äsja said välja toodud üksnes kõige tähtsamad allikalised lähtekohad, tegelik baas on mõnevõrra laiem. Nii näiteks olen arheoloogiaarhiivi materjalidest kasutanud oma töös mõningal määral ka fond 30 nimistu 1 säilitusühik number 2 („Eesti Vabariigi Haridusministeeriumi Muinsusnõukogu protokollid 1.-52. koosolek⁴ 1925-1937“) sisalduvaid dokumente. Selliseid näiteid võib tuua teisi. Olen kasutanud näiteks ka tervet rida digitaalseid andmebaase, nagu: AI peakataloog, Eesti Ajaloomuuseumi (edaspidi AM) arheoloogiaandmebaas, ERMi arheoloogialeidude andmebaas ja Kultuurimälestiste Riiklik Register. Nendest andmebaasidest saadavat infot olen kasutanud peamiselt siiski selleks, et märkida oma töösse lugeja jaoks, kus üks või teine minu töös mainimisele tulev muistis tänapäeval asub (juhul kui see teada on), kuid mõningal määral olen sealt saanud teavet ka otsese allikana kasutanud.

Oluliseks abiks minu uurimuses on olnud muuhulgas ka mõned juhuslikud leiud mujalt andmekogudest. Nii olen kodu-uurimusliku töö raames Eesti Rahvaluule Arhiivist leidnud Laiuse kihelkonna Sadala kooli rahvaluule-, etnograafia- ja arheoloogiahuvilise kooliõpetaja Priidu Tammepuu (1896-1976) paberitest sellist teavet, mis käesolevas magistr töös oma koha on leidnud.

Metoodika. Riigiarhiivi arhivaalide andmete kättesaamiseks kasutasin internetis avalikuks kasutamiseks olevat AISi. Töö materjalidega nägi välja selline, et esmalt lugesin dokumente pealiskaudselt, seejuures üldiselt kõik huvipakkuva maha pildistades. Kesken duusin ennekõike arheoloogia-alasele ainesele, kuid et minu uurimistöo küsimuseasetused olid sel ajal alles varases arengufaasis, jäädvustasin enesele näiteks ka ehitiste (eeskätt keskaegsete) ehitusajalooliste uuringute, lammutamiste, ümberehitamiste ja restaureerimiste küsimusi käsitlevaid dokumente, milline teematika kokkuvõttes minu töös aga kajastamist ei leiagi.

⁴ 34. protokoll puudub.

Summaarselt kogunes seeläbi 3173 kaadrit. Siinkohal tuleb lisada, et kas ühte kaadrisse hõlmasin ühe või mitu säiliku lehte, oli varieeruv, aga enamasti siiski ühe. Oluline on ka märkida, et lehe pöördpoole pildistasin ma üldreeglina alati maha, ka siis, kui see teave oli minu huvide kontekstis napp või väheütle. Pildistamata jätsin vaid juhtudel, kui pöördel mingit infot ei olnud. Vastavalt dokumendi sisule olen arvutis lisanud pildifailide pealkirjadesse ja/või kommentaaridesse (paremkliik→Properties→Details) tunnus- ehk märksõnu. Nii näiteks on kõikide kaevamislubade mahapildistustele lisatud pealkirja sõna „kaevamis-luba“. Rakendades sõnaotsingut, valib arvuti välja kõik vajalikud kaadrid.

AI arheoloogiaarhiivis vajalike säilikute ülesleidmine toimus arhiivihoidja, kelleks on Mirja Ots, minu üks juhendajatest, abil. Ülejäänus kehtib sama skeem, mis Riigiarhiivi materjalide uurimise puhulgi – põgus tutvumine ja mahapildistamine. Sedapuhku (fond 30 säilitus-ühik 3 puhul) ei jäädvustanud ma enesele materjali aga selektiivselt, vaid pildistasin maha kõik selles sisalduvad dokumendid. Ka olen maha pildistanud näiteks kõik Muinsusnõukogu protokollid. Magistritöö tegemise kontekstis olen arheoloogiaarhiivis materjale jäädvustanud kokkuvõttes 1492 kaadrit. Kokku kahe arhiivi peale on mul niisiis kogunenud töö käigus kaadreid 4665.

Asjakohaste ajaleheartiklite leidmisel on hindamatuks töövahendiks olnud avalik ja pidevalt täienev Rahvusraamatukogu internetiandmebaas Digar. Paberkujul ajaleheväljalõikeid olen saanud Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna arhiivimaterjalidest.

Metoodilises plaanis on kirjalike materjalide kogumisele järgnenud neis leiduvate andmete allikakriitiline võrdlus/analüüs, seejärel temaatiline grupeerimine ja omavaheline süntees ning lõpuks üldistuste tegemine.

Teoreetilised lähtealused. Kultuuripärand tähendab sisuliselt seda, et lõputust arvust aegade jooksul inimkultuuri poolt produtseeritud objektide, paikade ja nähtuste hulgast on ühiskondliku kokkuleppe korras valitud välja ainult üks väike osa, nimetatud see pärandiks ning kehtestatud sellele erikohtlemise nõue. Valiku aluseks on väärtused, teisisõnu üldised ja püsivad omadused, mis on inimese arvates olulised ja tähenduslikud. Väärtused, kui niisamuti sotsiaalne konstruktsioon, on aga vastavalt ühiskonnas toimuvatele muutumistele pidevas omavahelises liikumises: ühed tõusevad esile, teised langevad tahaplaanile. Nii kajastab pärand mingil ajahetkel kindlatel ühiskonnatasemetel domineerivaid väärtusi, mis sõltuvad omistajate maailmanägemisest, soovidest ning vajadustest. Põhimõtteliselt on kõik pärandiobjektid ja –nähtused võimalik paigutada „ruumi“, millel on kolm mõõdet: 1) milliseid objektide ja nähtusi pärandina käsitletakse; 2) kes pärandit käsitlevad (millised on ühiskonna organiseerituse tasandid); 3) millisel alusel pärand määratletakse (millised on väärtused) (Konsa 2014: 28, 45, 52, 67).

Pärandiprobleemide käsitlemisel võib ühiskonnas eristada järgmiseid sotsiaalsed grupe ja haldustasemeid: 1) isik ja perekond; 2) kogukonnad ja organisatsioonid; 3) kohalik omavalitsus; 4) rahvus/riik; 5) riikide ühendused; 6) inimkond. Igal ühiskonnatasandil on oma pärandidiskursus, ehk viis kuidas pärandit mõistetakse, sellest räägitakse ja sellega ümber käiakse (Konsa 2014: 46-47). „Millest me mõtleme kui pärandist, suuresti oleneb sellest, millist tüüpi inimesed me oleme ja millistes tingimustes me töötame“, on väitnud John Carman (Carman 2002: 12). Nii võib küll objekt või nähtus olla pärandiks ühele tasandile, kuid teisel ei pruugita seda pärandiks lugeda. Lisaks igale tasandile omasele pärandidiskursusele kogevad üksikud isikud samuti pärandit erinevalt (Konsa 2014: 46). Mida enam kahe tasandi pärandi väärtused omavahel ei ühildu, seda vähem me saame rääkida ühiskondliku kokkuleppe olemasolust antud küsimuses. Kompromiss reeglina on parim, mille võib saavutada, konsensus paraku jääb üksnes ilusaks ideaaliks. Ilmselt me väga ei leia ühtki sellist ideed või põhimõtet, mida ühes ühiskonnas korraga absoluutselt kõik inimesed õigeks peaksid, reeglina saame me pigem rääkida sellest, mida *enamik* (ja sellele konfronteeruvalt *väiksem osa*) inimesi arvab.

Järgnevalt toon esile ja defineerin neid väärtuseid, mis minu töö kontekstis kõige enam tähtsust omavad. Esmalt muidugi teaduslik väärtus, mis on seotud objektides leiduva informatsiooni ja selle kasutamisega uurimisallikana. Ajalooline väärtus – kajastab pärandi seotust inimeste, sündmuste, kohtade ja teemadega, kusjuures kriteeriumiks ei pea olema tingimata kuulsus, need võivad olla seotud ka tavalise inimese igapäevaeluga. Rahaline- ehk turuväärtus – objekti hind turul; võib väga kiiresti muutuda; kaudses seoses kõikide teiste väärtustega. Vaimne ehk metafüüsiline ehk religioosne väärtus – väljendab objektide või nähtuste pühadust, seost üleloomulikuga. Otsene kasutusväärtus – seotud loodusressursside otsese tarbimisega (toit, puhas vesi, maavarad, ravimid, kütte- ja ehituspuit). Praktiline ehk utilitaarne väärtus – on seotud objekti füüsilise kasutamisega. Emotiivne väärtus – võime kutsuda esile inimeses emotsioone. Esteetiline väärtus – seotud visuaalsete tunnustega; objekt võib olla esteetiliselt väärtuslik oma kunstilise töötuse, stiili, tehnilise meisterlikkuse või ilu poolest. Sotsiaalne väärtus – tähendab, et objekte, paikkondi või kogusid peab vaadeldaval ajal oluliseks mingi kogukond (Konsa 2014: 27-28, 74-77, 79). Loomulikult pole väärtused üksteisest eraldiseisvad, vaid tihedas vastastikmõjus ja sünergias.

Avan muinsuskaitse problemaatikat ajavahemikus 1920-1940 eeltoodud teoreetilisest taustast lähtudes, seejuures vastanduvateks osapoolteks eristades ühelt poolt teadlaste (arheoloogide) kogukonna ja riigi ning teiselt poolt laiema avalikkuse. Viimases olen oma töös eritlenud kogukondi, kelleks on: aardeotsijad, kooliõpetajad ja maaomanikud (talunikud). Selliste rühmade määramine on tulenenud allikmaterjali iseloomust. Teisisõnu, see väljendab kategoriseerimist alusel, millised teemad on mulle tundunud kõige otstarbekamad süstematiseerimisüksused. Klassifitseerimine on loomulikult tinglik. Näiteks võis talu peremees vabal ajal varanduseotsimisega tegeleda. Kooliõpetajast võis elu keerdkäikude tõttu saada talunik. Jne. Aga üldplaanis peaks selline rühmitamine olema siiski pädev. Kindlasti võiks seda jaotust ka täiendada, või parem öelda, mitmekesistada, kuid töö piiratud mahu tõttu tuli siiski keskenduda üksnes neile kategooriatele, mis kõige olulisemad tundusid. Iseenesest mõistetavalt, selline valik on loomulikult subjektiivne ja võib-olla mõni teine uurija minu asemel oleks otsustanud siin mõnevõrra teisiti. Üks oluline rühm oleks muidugi usaldusmehed, sellist peatükki tõepoolest minu töös pole. Kuid sisuliselt täidab selle niši kooliõpetajate kohta käiv jagu, kuivõrd suur osa usaldusmeestest ametilt just kooliõpetajad olidki.

Kahes peatükis ma aga mingit täpsemat tasandit või kogukonda eritlenud ei ole. Näiteks esimene peatükk, mis räägib muinasleidudest ametivõimudele teadaandmist, läheneb teemale üldplaanis, ei püüa ka näiteks jagada leidudele sattunud isikuid kuidagi sooliselt, vanuseliselt või mõnel muul taolisel viisil. Oma töö olen siiski mõelnud üldise teemat avava uurimuse ja seetõttu olen spetsiifikkasse laskumist püüdnud teadlikult vältida.

Töö ülesehitus. Käesolev uurimistöö jaguneb kuueks eraldiseisvaks peatükiks. Neist esimene keskendub eraisikute poolt ametivõimudele muinasleidudest teadaandmise küsimusele, või teisisõnu, kuivõrd lihtne või keeruline oli eraisikutelt kätte saada nende omanduses olevaid leide. Teine peatükk räägib aarde- ehk kullaotsijatest. Sellise otsimistööga tegelenud mehed sõna otseses mõttes otsisid maapõuest kuldesemeid – aga muidugi ka muid kujuteldavaid hiigelvarandusi ja meelietavat mõjuvaid ajaloolisi artefakte. Tegelikult oli siiski see, et üldreeglina võidi leida üksnes märksa tagasihoidlikuma materiaalse väärtusega asju. Kuid kaubelda on võimalik enamal või vähemal määral edukalt ka selliste leidudega. Kolmandas peatükis tulebki lähema vaatluse alla see, mida mul õnnestunud välja selgitada muinsustega äritsemise teemal. Neljas peatükk esitab küsimuse tolleaegsete Eesti kooliõpetajate rolli kohta muinsusteadlikkuse kujundamisel ühiskonnas ja muinasleidude kogumisel, avades teemat peaaegselt kooliõpetaja P. Tammepuu näite varal. Viimasel peatükis kõnelen ma peamiselt sellest eraisikute kategooriast, kel oli muististega kõige tihedam ja otsesem kokkupuude – maaomanikest. Kuues on arutuspeatükk. Seal esitan oma töö põhijärelduste

kõrval võrldusmaterjalina nüüdisaegsed arheoloogiapärandi kaitse põhiprobleemid, nii globaalsed kui Eesti kesksed.

Lisamärkused. Arheoloogilist huvi pakkuvate mälestiste ajaline piir on tänapäeval üldiselt 18. saj – ent see pole mitte alati nii olnud. Arheoloogiateaduse kujunedes 19. saj tegeles arheoloogia ainult või eelkõige esiajaloolise (kirjalike allikate eelse) materiaalse kultuuri uurimisega (Tvauri 2006: 263). Kui 1920. a hakati soome arheoloogi, professor Aarne Michaël Tallgreni (1885-1945) eestvedamisel Eesti muinasteadusele alust looma, sai siingi omaks samasugune hoiak. Eesti ajaloolisest omapärast tingituna (eestlaste ajalugu on arvestatavamal määral kirjasõnasse hakatud fikseerima alates 13. saj) peeti arheoloogilisest uurimisvääreks ainult neid mälestisi, mis kindlalt või tõenäoliselt dateerusid 1250 pKr varasemasse aega ja hilisem materjal ainult niivõrd, kuivõrd see oli seotud varasemaga ja suutis sellele valgust heita (Tallgren 1922: 125). Et mälestiste uurimine ja kaitse on alati käinud käsikäes, siis on ka loomulik, et arheoloogid Eestis vaadeldaval ajajärgul olid huvitatud peajoonest just ristiusustamise eelsete (ja aegsete) inimtegevuse jäänuste kaitsest. Muististe liigid, mida tol ajal arheoloogiamälestistena kaitsti, nende protsentuaalsed osakaalud muinsuskaitse all olevate kinnismuististe koguarvust ja distributsioon Eesti ala tolleaegse maakondliku jaotuse lõikes, on leitavad diagrammide kujul käesoleva töö lisast (vt Lisa 4 & 5).

On seni veel märkimata, et kasutan sõna „arheoloogiamälestis“ (-pärand) meelevaheldselt, tol ajal, st 1920ndatel ja 1930ndatel polnud see veel levinud termin. Tolleaegne terminoloogia oli üldse alles varases kujunemisejärgus, oskussõnad polnud kas jõudnud juurduda või polnud need veel loodudki. Eksisteerisid nt sõnad „muinasjäänus“, „muinasvara“, „minevikujäänus“ jmt. Sõna „muistis“ lisandus 1925. a. Käesolevas töös olen valiku korral püüdnud üldplaanis jääda võimalikult tänapäevaste mõistete keskseks. Tõsi küll, olen otsustanud loobuda näiteks nüüdisaegse „kultuuriväärtusega leid“ mõiste kasutamisest, jäädes vaadeldava ajajärgu arheoloogilistest leidudest kirjutades tolele ajale iseloomuliku sõna „muinasleid“ juurde, mis on tänapäevases terminist lühem ja tundunud sobilikum.

Juhul kui pole märgitud teisiti, olen oma töös reeglina lähtunud selleaegsest Eesti territooriumi haldusjaotusest, mil kasutatavad kirjalikud allikad on loodud, teisisõnu ajavahe- mik 1918-1940. Kui olen lisanud joonealuse kommentaarina, et kasutan kohamääratlust nüüdisaegse haldusjaotuse järgi, siis ei pruugi see siiski automaatselt tähendada, et endisajal oli see jaotus tingimata teistsugune. Tegu on juhtudega, kui mulle ennesõjaaegne halduslik olukord pole olnud teada. Näiteks nii mõnedki dokumendid on maininud muistise asukohta üksnes valla täpsusega. Neil juhtudel on aga küla/asula nime olnud kõige lihtsam otsida praegusaegset seisu kajastavatest allikatest. Kuivõrd oluks tülakas seda välja selgitada, kas mingis piirkonnas on nõukogude ajal külasid liidetud või mitte ja kuidas neil juhtudel piire täpselt muudetud on, siis mõistlikum on olnud jätta küsimus lahtiseks.

Mis puutub tsitaatidesse, siis arheograafia põhimõtetest lähtuvalt olen neid keeleliselt normeerinud, st tänapäevaste õigekirjareeglite kohaselt korrigeerinud. Kõik tsitaatides leiduvad nurksulgudes märkused on reeglina minupoolsed lisandused.

Ja veel, Haridusministeerium kandis aastail 1929-1936 nime Haridus- ja Sotsiaalministeerium. Ka teaduse ja kunsti osakonna nimi on muutunud, nagu eelpool juba juttu, oli see kuni 1921. a kunsti ja muinsuse osakond; seejärel on see olnud aga teaduse- ja kunsti peavalitsuse nime all. Oma töös olen pidanud otstarbekaks jääda läbivalt nimetuste „Haridusministeerium“ ja „teaduse ja kunsti osakond“ juurde.

Suurimad tänusõnad minu juhendajatele Mirja Otsale ning Marge Konsale, kelle väsimatu nõu ja jõu toel käesolev töö ideest teostuseni jõudis, samuti Helena Kaldrele, kelle hea nõuanne mind omal ajal üldse teema juurde tõi.

I MUINASLEIUD

Muinsuskaitseaduse § 11 alusel kuulusid kõik maast, veest ja mujalt saadud leiud, mis olid leitud enne 1925. a 19. juunit (st enne seaduse vastuvõtmist) ja mis olid nii vanad, et nende omanik polnud teada, riigile. Üheks kvantitatiivses plaanis kaalukamaks materjaliks Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna muinsusalases arhiiviaineses ongi muinasleidude teemaline kirjavahetus. Kirju on vahetatud Arheoloogia Kabinetiga, politseiametnikega, muuseumitega (eriti Narva Muuseum ja ERM), leidjate endiga. Jällegi, kui vaadata tolleaegset pressit, siis võib julgelt väita, et suurima osa ajalehtedes avaldatud arheoloogiaalastest artiklitest, olgu siis lühematest või pikematest, moodustasid teated-artiklid muinasleidudest.

Ajakirjanduse roll

Muinsuskaitsealane tegevus oli vaadeldaval ajal ajakirjandusega õigupoolest väga otseses ja tugevas seoses, kuivõrd informatsiooni saadigi väga tihti just viimase vahendusel. Näiteks kirjutas M. Schmiedehelm 1930. a haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna direktorile Gottlieb Neyle: „Tänases Päevalehes [...] on teade, et Virumaal Küti valla Võhu asunduses olla leitud vundamendi kaevamisel luukere hulga leidudega“ (ERA.1108.5.600.L17; AI 2731). Richard Indreko kirjutas 1933 teaduse ja kunsti osakonnale: „Lääne Teatajas [...] ilmus teade ühe kirve ja ühe ihumiskivi leiu kohta, mille on leidnud Vetiselja peremees hr Marlin sügisese künni ajal Lihula lähedalt“ (ERA.1108.5.705.L79). Selliseid näiteid võib tuua palju. Asjaolust, et informatsioon sageli esmalt ajakirjanikuni ja alles siis ametivõimudeni jõudis, on mõistagi märk sellest, et inimesed üldiselt väga polnud huvitatud oma leidude riigile loovutamistest või teine võimalus, nad polnud eriti teadlikud sellest, kuidas selliste leidude korral käituda tuleb (või olid lihtsalt hoolimatud), igatahes näib, et rääkida oma leidudest sugulastele, tuttavatele ja sõpradele ja neid tutvustada leituga on nad küll tahtnud, vastasel korral lihtsalt poleks info isegi mitte ajakirjandusse jõudnud. Kuna ajakirjanikel mõistagi polnud mingit kohustust teateid muinasleidudest uurida ja avaldada, siis oli selliste lugude ajalehtedesse jõudmine muidugi juhuslik ning me tegelikult ei tea, kui palju leide võiski selle tõttu Arheoloogia Kabinetile teadmatuks jääda, et info nende kohta ühel või teisel põhjusel ajakirjanike kõrvu lihtsalt polnud ulatunud.

Ajaline distants eraisiku poolt leiule sattumise ja teabe muinsuskaitse instantsideni jõudmise vahel on alati olemas. Küsimus on aga selle distantsi pikkuses. Selge on see, et informatsiooni liikumine mobiiltelefonide ja interneti eelsel ajastul võttis paratamatult rohkem aega kui tänapäeval. Nii on ka üsna iseloomulik, et kui Arheoloogia Kabinet asjale jaole sai (*resp.* leiust teadlikuks sai), oli tegelikult märkimisväärne osa leiuainesest juba jõudnud erinevate inimeste kätte laiali valguda. Näiteks 2. novembril 1933 kirjutas Ney Läänemaale Leevre külla Reinu-Hansu talu omanikule⁵: „Ajalehtede sõnumi järgi olete Teie leidnud oma talu põllult muinasesemeid, milledest osa olete andnud Läänemaa muuseumile ja osa neist olla sattunud rahva kätte“ (ERA.1108.5.705.L81). Schmiedehelm teatas 25. aprillil 1930 Neyle Virumaa Võhu asunduse kalmeleidudest (kiri, mida eelpool juba korra puudutatud): „Ajalehe teate järgi on muist asju viidud Rakvere muuseumi, kuid suurem osa [on] rahva kätte laiali läinud“ (ERA.1108.5.600.L17). Ajaleht Uus Eesti 15. juulil 1939 Äksi kihelkonnas Õvi külas leitud kalme teemal: „Uudishimust aetuna lõhkunud nad [s.o kruusavedajad] osa kivivaret ja uuristanud kruusaseinasse augu, kust võtnud välja luustiku, mille ümber olnud hulgaliselt ehteid, tarbe- ja sõjariistu, milledest aga hulk kaduma läinud“ (ERA.1108.5.766.L325; AI 3790). Leiukogumi laialihajumine erinevate eraisikute kätte tegi aga märksa keerulisemaks, kui mitte öelda, et praktiliselt samahästi kui võimatuks, selle

⁵ Taluomaniku nimi dokumendist ei selgu.

jõudmise arheoloogideni terviklikul kujul. Igal juhul, kuidas seda üldse kindlaks teha, kas näiteks konfiskeeritud mündiaarde kogumist oli leidja poolt enne seda osa rahadest eemaldatud või mitte?

Asja väljatoodud näited on vaid üksikud paljudest omataolistest. Igal juhul pole selline asjade laialikandmine üksnes märk, et info jõudis ametivõimudeni liialt suure viivitusega, vaid veel enam muidugi rahva suhtumisest muinsustesse. Kuid milline see suhtumine siis oli, tõlgendada võib ju mitmeti, ühest küljest võis asjade lailivalgumine olla tingitud siiski ka sellest, et iga ininene uskus just iseenese olevat see kõige seadusekuulekam, kes leiu kindlasti riigile saab loovutama ja kes lihtsalt tahtis kaitsta leidusid näiteks naabrimehe eest, keda ta näiteks uskus, et too suure tõenäosusega esemed lihtsalt maha müüb; teisest küljest võib seda aga tõlgendada siis nii, et toimus lihtsalt leiukoha riisumine ning et kellelgi polnud väga mõttes, et need asjad ka midagi teaduse jaoks tähendada võiksid. Kuna eelpool juba on räägitud ajalehtede rollist arheoloogide infoallikana muinsuskaitsetes küsimustes, sellest kui inimeste suhtumisküsimuse teatavast olulisest indikaatorist, siis on teine variant siiski märksa kaalukamal positsioonil. Seda tõendavad ilmekalt ka konkreetsemad näited tavainimeste suhtumise kohta, mida käsitlen käesolevas peatükis mõnevõrra hiljem.

Et tõepoolest märkimisväärne osa leide muuseumitesse kokkuvõttes ei jõudnudki, on tunnistanud ka Arheoloogia Kabinet ise. Väljavõtte kabinetitegevusaruandest 1935.-36. aasta kohta: „Tegelikult satubki suurem osa leide siia [s.o Tartu Ülikooli Arheoloogilisse Muuseumisse], kuid üks osa jääb teistesse muuseumitesse ja osa kahtlemata veel eraisikute kätte, kuna muinsuskaitse korraldust pole suudetud veel sisuliselt läbi viia“ (AI.8.1.3.L122). 1935. aastaks oli esimene muinsuskaitse seadus juba kümme aastat kehtinud. Miks seadus situatsiooni oluliselt ei muutnud, peamist põhjust tuleb näha tegelikult tõigas, et selles polnud sätestatud karistusmeetmeid muinasleidudest mitteteatamise puhuks. Karistuste teema juurde tulen tagasi ptk 5.

Leiutasu

Muinsuskaitse seaduse § 12 nägi ette, et nõudmise korral makstakse leidjale leiutasu täieliku antiikväärtuse suuruses, mille määrab kindlaks haridusminister Muinsusnõukogu ettepanekul. Kui oli tegemist väärismetallist (Eesti oludes peamiselt hõbe) leiuga, lasti riiklikus proovikojas kindlaks määrata metalli puhtus, mille põhjal arvestati välja metalli tegelik hind. Sellele lisaks maksti veel leiu antiikväärtus. Viimane moodustas umbes $\frac{1}{3}$ leiu metalliväärtusest (arhiividokumentides kohtab tihti ka 50% ja 100% metalliväärtusest). Kui oli tegu muust materjalist esemetega (pronks, luu, kivi), siis maksti samuti leiutasu, see arvestati välja hinnaguliselt selle järgi, kuivõrd haruldane oli leid, kas seda oli rikutud jne (Schmiedehelm 1935: 10). Juhtumeid, seadust rikkunud inimene leiutasust ilma jäeti, olen seni leidnud vaid ühe. 14. detsembril 1934 on teaduse ja kunsti osakonna direktor Tartumaale Aakre valda Tiido tallu Jaan Lutsule teatanud, et vanade rahade pole võimalik leiutasu määrata, kuna ta osa rahadest oli ära sulatanud (ERA.1108.5.763.L62). Selliseid näiteid võinuks olla rohkem, kuid huvitaval kombel on haridusministeerium vahel selget seaduserikkumise kahtlust lihtsalt ignoreerinud.

Ilmekaks näiteks on siin juhtum, kui 1931. a leiti Järvemaal Valgma külas Pääbu talus maasse peidetud 13.-16. saj iseloomulike vormidega ehteid (ERA.1108.5.703.L64; ERA.1108.5.703.L68p; AI 2788). Esemed leidis talusulane Aleksander Koch ja haridusministeeriumisse tõi need sama küla mees Rudolf Siion. Mõni aeg hiljem laekus ministeeriumisse kiri Kochilt. Ta kirjutab, et on teada saanud, et esemete eest lubatakse ka leiutasu. Soovib, et sellest tasust tema kui leidja saaks $\frac{2}{3}$ ja esemete tooja $\frac{1}{3}$, sest: „Kui teie kõik temale [s.o Siionile] annate, siis ei saa mina tema käest midagi, sest tema on niisugune mees, et tema ei taha omast käest midagi teisele anda“ (ERA.1108.5.703.67p). Huvi äratav, et

Koch üldse sellist varianti mõeldavaks pidas, et Siion tervele leiutasule pretendeerida võiks (kuivõrd leidja oli ikkagi Koch ise).

Ministeeriumiga kirjavahetuses on olnud ka Siion. Selgub, et Koch oli talle esemed müünud, mitte neid lihtsalt temaga linna saatnud (ERA.1108.5.703.69p). Koch omakorda kirjutas selle peale ministeeriumile, et Siionilt sai ta neli krooni vaid *kindlustuseks*, sest teisiti ta ei olewat julgenud leide tema kätte usaldada (ERA.1108.5.703.70-70p). Kochi väide äratas kahtlust – miks andis ta esemed niivõrd ebausaldusväärse inimese kätte, kellelt tuli esemete eest lausa mõned kroonid pandiks küsida? Ministeeriumis on igatahes võimaliku rikkumise suhtes silm kinni pigistatud. Nimelt, justkui poleks seaduse poolt sätestatud keeldudest võimalik üle astuda, on Ney Siionile kirjutanud, et see pole mõeldav, nagu oleks Koch talle midagi müünud, kuna seaduse järgi ei ole selline äritehing muinsustega lihtsalt lubatud. Ney lisas: „Kuna seadus kõneleb tasumaksmisest leidjale, mitte aga toojale, ja leidja on sellekohase nõudmisega, milleks temal seaduslik õigus olemas, pöördunud ministeeriumi poole, siis teen Teile ettepaneku võtta vastu esemete hoidmise ja toomise eest 30 krooni, kusjuures leidjale ministeerium maksab samasuure summa. Vastasel korral on ministeerium kogusumma sunnitud maksma leidjale [...]“ (ERA.1108.5.703.L71). Siion on aru saanud, et leidude ostust-müügist rääkida ei maksa, ja on vastanud nii: „Et nende [s.o leidude] kohta palju vaidlemisi esile tulnud, siis lõpetan nende kohta kirjavahetuse ja jään Teile soovitusel juurde, et vastu võtta 30 kr, mida palun minule välja saata“. Nii ka lugu lahenes, et leidja ja esemete tooja said kumbki 30 krooni (ERA.1108.5.703.L72-73).

Olgu märgitud, et kõnealune summa 60 krooni (30+30), sisaldas lisaks leiu antiikväärtusele ka kompensatsiooni „asjade Tallinna toomise ja kirjavahetuse eest“ 8 krooni suuruses (ERA.1108.5.703.L73). 8 krooni tundub aga üksnes nimetatud põhjuste kohta väga suure summana.⁶ Seda kummalisem, kuivõrd üldiselt on mulle jäänud uuritud materjalidest mulje, et lisatasu (kirjavahetus, leidude saatmine postiga) on määratud üksnes vastava nõudmise korral. Kuid ei Siion ega Koch kumbki pole oma kirjades sellist nõuet väljendanud. Veel kummalisem, et raha jagamisele läks, kuivõrd leidude kohale toomise teema puudutas üksnes Siionit. Ja kirjavahetuse eest ei tarvitsenuks küll kummalegi midagi anda: kuivõrd kokkuvõttes on kirju laekunud Kochilt kaks, Siionilt kolm. Nii et mahult polnud see kirjavahetus küll kaugeltki midagi tavapäratut.

1926. a augusti esimeses pooles jõudis ajalehe vahendusel arheoloogia kabinetti teave Valgamaal Koikülas leitud luust odast (ERA.1108.5.374.L68; AI 2644). 5. oktoobril 1926 on leidja Johan Vislapuu konstaabli poolt üle kuulatud, kus ta seletas: „Olen nõus seda oda Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabinetile andma. Hinda nõuda ma ei tea, kuid kui see leid on tõesti hinnaline – haruldane – on, siis palun, et minule saaks vastav summa tasu määratud, sest olen vaene tööinimene“ (ERA.1108.5.374.L73). Hiljemalt 8. oktoobril oli muinasleid juba haridusministeeriumi toimetatud ja ootas arheoloogia kabinetile üleandmist (ERA.1108.5.374.L76). 12. oktoobril andis Schmiedehelm haridusministeeriumile teada, et pannakse ette luust oda eest tasuda 200 marka, kuid juhul kui see on väga hästi säilinud, suur ja näiteks koguni ornamenteeritud, siis võiks tasu tõusta (maksimaalselt) kuni 500 margani (ERA.1108.5.374.L77). 1. novembril 1926 saatis Valga politsei Vislapuu seisukohavõtu: „Mina ütlen minule määratud oda leiutasust (500) viiesajast margast ära põhjusel, leian et on väga vähe määratud, mis ajalooliselt rohkem väärt oleks. Hindan leitud oda vähemalt 10 000 margani“ (ERA.1108.5.374.L79). Nii oli vähem kui kuu ajaga saanud äärmisest tagasihoidlikkusest äärmine nõudlikkus – väga võimalik, et mõne kolmanda isiku, näiteks sõbra või pereliikme mõjul, kuid see jääb küll üksnes oletuseks.

Soov saada suuremat tasu ja sellest tulenenud korduvad kirjad ei jäänud efektita, lõppkokkuvõttes tõusis tema leiutasu 1000 margani, mis tõsi küll, oli kümme korda vähem,

⁶ Võrdluseks väljavõtte teaduse ja kunsti osakonna poolt oktoobris 1934 saadetud kirjast A. Kübarale: „Rahade posti- ja saatekuludeks Teile poolt nõutud summa kr 1.06 saadetakse Teile rahakaardiga“ (ERA.1108.5.763.L52).

kui ta oli nõudnud, kuid samas kaks korda enam, kui Schmiedehelm selle oda maksimaalseks väärtuseks pakkunud oli (ERA.1108.5.442.L4; ERA.1108.5.442.L5p).

Väärtuste konflikt

Üldiselt märkmisväärsed erimeelsusi muinasleidude üleandmise ega leiutasude küsimuses muinasleidude omanikega peetud kirjavahetustes väga ei kohta. Ometigi on see temaatika inimestes üsna tugevaid emotsioone tekitanud – kuid sellised juhud huvitaval kombel kajastuvad pigem neis kirjavahetustes, mis pole peetud leiu omaniku endaga või siis näiteks kohaliku politseiametnikuga, vaid juhtudel, kui mõni maal ringi liikuv arheoloog, usaldusmees, või lihtsalt ärksam inimene on kogunud teavet selliste leidude kohta ja püüdnud omanikke mõjutada neid riigile loovutama.

Näiteks kõneles arheoloog Osvald Saadre muinsuskaitse inspektorile Eerik Laidile 1937. a saadetud kirjas⁷ ühest Viljandimaa koolijuhatajast: „Suure-Jaani algkooli juhataja [...] kaudu sain ühe kivikirve, mille leidnud J. Rannat Lõhavere linnamäe lähedalt. Kirves oli koolijuhataja käes aprillikuust saadik ja kui mina seda küsima läksin – päris ta, kust ma seda teadvat. Pidas end väljakutsuvalt üleval, kirvest mulle ei näidanud – „kui seda vägisi tahetakse ära võtta, siis annaks ma kirve leidjale tagasi ja las see siis annab ära, kui tahab“. Nii tegigi – oli ärritatud, nimetas muinasesemeid vanaks prahiks ja nende kogumiseks kulutatavaid summasid raiskamiseks, „antagu see raha parem ülesehitava töö tarvis“ jne“ (ERA.1108.5.796.L208; AI 3581). Ka järgmises näites ei leia muinasleiu valdaja enese omandust arheoloogi jaoks üles, või siis koguni eitatakse selle olemasolu: „Samuti tuleks väljanõuda mõned arvatavasti noorema rauaaja leiud hr Pinsol'ilt, elukoht Suure-Jaani, [...] millised on leidnud autojuht Kivi kruusaveo juures Vastsemõisa valla, Varese talu maal olevalt „Tuisu-mäelt“ [...]. Autojuht on andnud paar spiraalkäevõru nr Pinsoli kätte, kuid see ütles nad kuhugile ärapannud, kust otsekohe raske leida. Minul olevail andmeil peaks esemeid olema ka veel hr Jüri Tõnissonil, [...] kuigi ta eitas seda“ (ERA.1108.5.796.L208-208p). Jällegi jutt ühest Viljandimaa koolijuhatajast, sedapuhku Jakob Kingsepast: „Võhma-Villevere algkooli juhataja käes on 1935. a saadik üks noorema rauaaja odaots [...]. Minu sealkäies 19. juulil s.a koolijuhataja tõendas küll odaotsa saamist, kuid ei leidnud üles. Minu järelepärimisele, miks ta leidu edasi ei saatnud muuseumile või ministeeriumile, vastas juhataja umbes nii: „Teil ju palju paremaid asju seal küllalt ja see oli katkine ja roostes!“ (ERA.1108.5.796.L208-208p).

24. veebruaril 1940 Petserimaalt Vedernika külast ERMile saadetud kirjas räägib Ilmar Rohtla ühest silmaga kivikirve tükist: „Leidja [= Ivan Rohtla] on kaunis sõjakas ja ei nõustu ilma leiutasuta teda ära andma. Oli teine teisel vahepeal kadunud, kuid nüüd leidis, vanu naelu otsides, ka kirvetüki üles. [...] Mees nõudis muinasjutulist hinda – 50 kr, jõudsin teda niikaugele veenda, et ülim, mis ta võib saada, on 10 krooni. Nõustus kahtlevalt selle eest ära andma. [...] Lisan, et ametlikult pole selle põikpeaga midagi teha, ütleb kadus ära ja valmis, tee siis kindlaks, et on alles“ (ERA.1108.5.866.L39; AI.30.1.3.15; AI 3875⁸).

Usaldusmees Endel Sipria Virumaalt Kundast Selja algkoolist kirjutas 22. oktoobril 1940 E. Laidile: „Peale selle teatan, et Virumaal Kunda vallas Kivikülas Kaarel Tihvani käes leidub hulgaliselt muinsusesemeid, mis on leitud vanast kalmest. Keeldub neid väljaandmast ning edasi toimetamast muinsuskaitse ministeeriumisse“ (ERA.1108.5.868.L373).

Millist väärtust inimesed muinasleidudele omistasid ehk miks nad neist loobuda ei soovinud? Esmalt tuleb märkida, et leiust loobumise küsimuses polnud asjad mustvalged: üks osa leide pälvis inimeste tähelepanu paraku küll üksnes lühikeseks ajaks. Näiteks võib tuua

⁷ Kiri on dateeritud kaudsel meetodil, nimelt Saadre mainitav kivikirves on tema vahendusel arheoloogia kabinetile laekunud 10.7.1937.

⁸ AI peakataloogis ekslikult märgitud leidmisaastaks 1926.

äsja käsitlemist leidnud Vedernika küla kivikirve kohta selle, mida on Ilmar Rohtla kirjutanud 1940. a 16. märtsil teaduse ja kunsti osakonnale: „Kivikirve katkendi leidis algsemalt Ivan Rohtla 1921. a kartulipõllult, kuid ei osanud leitud eset tähtsustada, ta viskas ta samasse maha. A. 1934 leidis sama eseme juba Grigori Kõosaar kütismaalt, mis esialgsest leiukohast on kümmekond meetrit eemal, ka tema ei osanud talle erilist väärtust omistada, kuid tõi siiski külla, kus Ivan Rohtla ta oma valdusse võttis, kuna Grigori Kõosaar tahtnud, peale ühist vaatlemist ja arutelu, tema lihtsalt minema visata“ (AI.30.1.3.15.). Antud juhul ei omistatud leiule niisiis mingit väärtust (või vähemasti oldi selles väärtuses äärmiselt ebakindlad) – seda siis muidugi niikaua, kuni ühel päeval eset muuseumile küsiti.

Koguni terviklikult säilinud kivikirve kohta ei pruuginud lihtne inimene midagi erilist arvata. Näiteks Narva kooliõpetaja Jüri Välbe märkis 6. novembril 1937 kirjas Laidile: „Talumees pole enne kirvest midagi mõistnud arvata; huvitanud teda see, et kirvel on auk sees. Kivi tekkimise kohta arvanud, et see ehk on tsemendist valatud ja et võib-olla teda tarvitati vikatite pinnimisel. Hoidnud kivi siiski alles maja seina all ja hiljem sidunud selle rüsa⁹ külge raskuseks kalapüüdmisel“ (ERA.1108.5.865.L620; AI 3741). Mis aastal kõnealune kivikirves leiti, pole kahjuks täpselt teada, aga J. Välbe kirjas olevaist andmeist saab järeldada, et mitte varem kui 1923.

Viimasest näitest järeldub, et üks osa muinasleidusid olid sellised, mis omandasid leidja koduses majapidamises praktilise funktsiooni. Selliseid näiteid leiab muidugi veel. Näiteks Setumaal Kuuleiska külas leiti 1850. a aasta paiku aiaaama kündmisel kivikirves, mida seejärel oli tarvitatud majapidamises, kuni terasest kirves selle kõrvale tõrjus ning kivikirves leidis aastakümneteks koha kolikambris. 1938. a suvel leidsid lapsed selle aida alt üles ja kasutasid mänguasjana (Petserimaal leiti... 1938: 7). Keegi Künnapuu nimeline on kirjutanud 1940. a arheoloogia kabinetile(?) Põltsamaalt umbes 5 km kaugusel asunud Keldrimäe kalmust ja märkinud ka seda, et maaomanik oli sellest kalmest kulda otsides muuhulgas ühe kõvera odaotsa leidnud, mille oma koduses majapidamises kõplana kasutusse võtnud (AI.30.1.3.15).

Miks mingi muinasleid on alal hoitud ja mitte ära visatud, põhjus võis teinekord olla ka esteetilisest väärtusest. Näiteks leiame Eesti Riigi Keskarhiivi usaldusmehe, Halliste apteekri Zviebelbergi 29. augustil 1938 teaduse ja kunsti osakonna direktorile saadetud kirjast: „Minule jutustas keegi endine kraavikaevaja, et tema ühes soos kraavi kaevates on leidnud kaks kivikirvest, ühe visanud kohe ära, kuna ta teise oma tolleaegse elamu katuseräästasse ära peitnud. Pakkusin selle viimase äratoomise eest paar krooni, kuid tööline ütles, et temal ei olevat aega. See kirves olevat tema seletuse järele just hästi väljatöötatud ja poleeritud olnud.“ Kivikirveste leidmine oli sündinud umbes 4-5 aastat varem (ERA.1108.5.950.L33). Otseselt pole seda küll öeldud, aga võib järeldada, et põhjus, miks kraavikaevaja ühe kivikirve ikkagi alles jättis, peituski lihtsalt selle ilusas väljanägemises.

Kas antud loos kraavikaevaja leidmishetkel mõistis, mis asjadega tegu, või mitte, raske öelda, kuid hiljemalt Zviebelbergiga vesteldes pidi talle muidugi selgeks saama, millega tegemist on ja et see asi on midagi, mis on ka muus mõttes *väärtuslik*, kui ainult esteetilisest. Kui ta sai teadlikuks teaduslikust väärtusest, siis loogiline oli ju sellelt pinnalt hakata järeldama ka antiikväärtust. Nii et miks ta antud juhul kirvest Zviebelbergile ei toonud, ajapuudus ei pruugi olla ainus põhjus. Võrdluseks võib tuua I. Rohtla näite, mis eelpool juba jutuks olnud, aga niisamuti ka Savastvere peitleiu juhtumi (AI 3355). Ka siinpuhul leidja ei arvanud oma valduses olevatest esemetest sisuliselt midagi niikaua, kuni nägi ühel päeval ajalehes tema leiu kohta kirjutatud uudisnappu, kus märkas sõnapaari *väärtuslik muinasleid*, mis hetkega muutis tema senist suhtumist oma valduses olevatesse leidudesse (vt Lisa 7).

⁹ Rüsa ehk võrkõrd. Omavahel ühendamata vitsrõngastele pingutatud võrkkattega kalapüümis.

Materiaalse väärtuse tähtsust tolle aja inimesele on raske ülehinnata. Väga kõnekas on selles mõttes Virumaalt Kukruselt taluperemehelt Mihkel Pilstokilt 1931. a teaduse ja kunsti osakonnale laekunud kiri. M. Pilstok avaldab tänu rootsiaegsete vaskrahade leiutasu ja leiu saatmiskulude kompenseerimise eest. Viimase kohta ta märgib, et see on ministeeriumi poolt ka õige tegu, sest „vastasel korral võib paljugi muinasvara kaduma minna“ ja lisab „näiteks, kui leidja peab leiu omal kulul edasi saatma, palju kergem juba jalaga mulda peale lüüa ja ei miskit sellest ilmutada, kui leiul paljalt muinasväärtus ja aineiline väärtus puudub“ (ERA.1108.5.600.L111). Võib järeldada, et näiteks kivikirvest (kui materiaalsest küljest üsna olematu väärtusega eset), juhul kui selle oleks leidnud, Pilstok ministeeriumile saatma poleks hakanud.

Väärtusi on muinasleidudes nähtud ka hoopis iseäralikke. Kui ese omas mingis mõttes eriskummalist, huvitavat väljanägemist, siis võidi isegi kõige tagasihoidlikumat sorti artefaktile mingisugune eriline ajalooline väärtus lihtsalt ka juurde kujutleda ja sellesse ühtaegu siiralt uskuma hakata. Ilmeka näite, kuidas valdaja maailmapilt tegelikku väärtust suisa äärmuslikultki teisendada võis (olguigi et vaid näiliselt), leiab näiteks Sadala kooli õpetajalt P. Tammepuult: „Juba mõndagi aastat tagasi, kui sain kuulda, et Altveski külas keegi Joh. Pajula olevat kündmise ajal maa seest väljaküundnud Moosese kivist käsutahvli tüki [=tegelikkuses nähtavasti mingisuguse ehte valamisvormi detail]. Palusin neid seda omale kasvõi nähagi tuua. „Käsulaua tükk“ oli aga leidja perele kallis ja ei tahetud sellest kuidagi loobuda“ (Tammepuu s.a[a]: 14).¹⁰ Antud juhul saab niisiis kõnelda ajaloolisest ja ühtaegu ka metafüüsilisest väärtusest.

Pöördun siinkohal tagasi Välbe ja Zviebelbergi näidete juurde. Mõlemas loos on ära märkimist leidnud üks oluline moment, millest on kerge esmapilgul möödagi vaadata. Nimelt küsimus, kus hoiti majapidamises kivikirvest – see detail annab aluse hoopiski huvitava tõlgendusvõimaluse mängu toomiseks. Esimese loos talumees hoidis kivikirvest maja seina all, teises loos kraavikaevaja majaräästas. Tegu võis olla muidugi juhuslikult valitud pani-paikadega, ent mitte tingimata. Nimelt on Eestiski omal ajal levinud laia rahvusvahelise tuntusega uskumus ebahariliku välimusega kivide kohta, muuhulgas siis ka kivikirveste, mille kohaselt peeti neid nn piksekivideks – välgunoolte otsteks, mis olid maasse tungides kivine-nud ja murdunud. Ja usuti, et kui peita selline kivi maja vundamendi, lävepaku, trepi vmt koha alla, või siis näiteks paigutada räästasse, pole karta, et välk majale kahju võiks teha. Piksekivile on omistatud veel muidki metafüüsilisi võimeid – mh ka jahi- ja kalaõnne kindlustamist (Johanson 2009: 147).

Välbe näites sidus omanik kivikirve kalamõrra külge oma sõnul (üksnes) raskuseks. Võib küsida, et miks just selle, samas, kui ta oleks võinud ka mõne suvalise kivi võtta ja mõrra sisse raskuseks asetada. Veel enam, on küllaltki kummaline, et ta väitis, et ta oli arvamisel, et võib-olla on ese *tsemendist valatud* – tsemendist asi näeb kivimist reeglina siiski küllaltki erinev välja. Ka äratub küsimust asjaolu, et ta avaldas, et ehk on kasutatud eset vikatite pinnimisel¹¹, kuivõrd pinnialasiks rabedast materjalist ese ilmselt ei sobi. Tekib kahtlus, et äkki tema seletused olid kõigest n-õ suitsukatteks, kuna ta ei soovinud avaldada, milleks ta seda asja tegelikult on pidanud? Võimalik näiteks, et tunnistamine, et ta on järginud mingisugust vanapärasest kommet või tava, tekitas temas kartust jätta endast n-õ imelikku muljet. Samuti võiks see oletus paika pidada Zviebelbergi näite puhul. Siinpuhul tuleb lisada, et juhul kui kõnealune kraavikaevaja leitud kivikirveid tõepoolest võimalikeks piksekivideks arvas, siis põhjus, miks ta vaid ühe endale alles jättis, ja teise ära viskas, võib peitudas asjaolus, et ta küll teadis vana uskumust, kuid suhtus sellesse pigem skeptiliselt.

¹⁰ Leiti ca 1942. a. Tammepuu kätte jõudis 1948. a.

¹¹ Väikse haamri ja pinnialasi vahel vikati tera õhemaks (metalli tihedamaks) tagumine, eesmärgiga saada luiskamisel võimalikult kvaliteetset lõiketera.

Eelnevale toetudes võiks teoreetilises plaanis väita, et muinasleidudele leidjate poolt metafüüsilise väärtuse omistamisel oli kaks tahku. Ühest küljest see võis kaitsta eset äraviskamise eest (Zviebelbergi näites kraavikaevaja ühe piksekivi¹² eksemplari jättis endale ikkagi alles) või siis näiteks antivariaati viimise eest (näiteks *Moosese käsulaua* tükiga poleks omanik usutavasti mitte kunagi nii toiminud). Samal ajal aga võis seesama asjaolu olla ka põhjuseks, miks leidja asjast ametivõimudele teada polnud andnud (piksekivi kalaõnne jmt tagajana kui teatud mõttes väga *praktiline* asi – ilmselt polnud mõttekas seda niisama lihtsalt kellelegi ära anda).

¹² Kasutan seda sõna antud kontekstis loomulikult pisut meelevaldselt, mul pole siiski täielikku kinnitust, et mu oletus selle kohta, mida kraavikaevaja nende leitud kivikirveste kohta mõtles või ei mõelnud, ka tegelikult paika peab.

II AARDEOTSIJAD

Aardeotsimise tuhin oli Eestis alguse saanud juba ammu enne omariikluse teket. Igatahes, kui 1920ndate alguses muinsuskaitseaduse eelnõusid arutati, olid eraisikute poolt toime pandavad kaevamised muististel Eestis juba laialt levinud ja palju kahju teha jõudnud praktikaks.

Nii kirjutas 1922. a Harri Moora: „Saaremaalt kuuleme, kuidas sealt sadadest matusekohtadest raske on mõndki leida, mis veel tasuta teaduslikku uurimist, [nii] vanad kui noored otsivad „kulda“ ja rüüstavad muinasjäänuseid“ (Moora 1922: 2). Selline tegevus oli üks olulistest teguritest, miks muinsuskaitseadusest teravalt puudust tunti. 1923. a muinsuskaitseaduse eelnõu seletuskirjas on öeldud: „Kahjuks on arusaamine muinsuste tähtsusest Eestis alles madalal järjel. Seda tõendavad sagedased juhtumised, kus tähtsate muinasjäänustega pieteedita ümberkäiakse, neid asjatundmatult muudetakse, isegi hävitatakse ja nendega kaubeldakse“. Ühe näitena on ka siin kasutatud Saaremaad: „Mullu selgus, et Saaremaal Valjala Tõnija küla juures peale prof Tallgreni kaevamisi seal kohalikud elanikud olid pooleli jäänud kalmud hävitanud, otsides neist varandusi. Sama tuleb ette ka mitmel pool mujal, kus korraga ei jõuta uurimist lõpule viia ja elanikkude uudishimu, kaevamisest äratatud, väga tähtsad uurimise võimalused hävitab“.¹³ Lisatud on veel, et: „Üksikasjalikke teateid seal ja mujal sündinud hävitustööst on rohkel arvul olemas“ (ERA.31.3.31.L11-12).

Kümme aastat peale muinsuskaitseaduse kehtima hakkamist polnud olukord sugugi muutunud. Schmiedehelm kirjutas 1935. a: „Nii saadaksegi ühtelugu teada kohtadest, kus on kaevatud varanduste otsimise otstarbel. Suurel hulgal meie muinaslinnadesse, hiiekohtadesse, kalmetesse jne kaevatud augud tõendavad seda. [...] Ühel aastal oli kullaotsimine muutunud päris epideemiliseks; mööda maad liikus rida isikuid – enamasti pärit Narvast – kes püüdsid endid sellest elatada. Hasomini¹⁴ vahelesegamisel pidid nad siiski loobuma sellest lootusetust rikastumise meetodist“ (Schmiedehelm 1935: 9-10).

Küsimuseks jääb, miks asuti muinsuskaitse usaldusmeeste võrku organiseerima nii võrd hilja, alles 1936. a. Näiteks ERMil oli analoogset võrgustikku hakatud looma juba 1913. a (Õunapuu 2009: 135-136). Usutavasti oleks sellega palju võidetud, kui muinsusalal oleks usaldusmeeste auamet sisse seadmine sätestatud juba 1925. a seadusega. Seda enam, et minevikust eksisteeris sellele suurepärase eeskuju Jaan Jungi korrespondentide võrgustiku näol.

Vennad Asmerid

Kahtlemata on Schmiedehelm (1935) mainitud Narvast pärit isikute all silmas pidanud (teiste seas?) vendi Asmereid. 4. septembril 1930 on Narva Muuseumi juhataja Johannes Sõster arheoloogia kabinetile nende kohta pika põhjaliku kirja kirjutanud. Sõster hindas vennad Asmerid iseäralikeks inimesteks, kel on arvamine, et maa sees leiduvat palju endisaegaseid varandusi. Andmeid olevat neil olnud umbes 120 peidetud aarde kohta, kuid midagi loodetud nad seni polnud leidnud: „Nad läinud otsima ikka suurt varandust, leidnud aga palja matmise paiga või kalme, mis neid ei huvita“. Vendadest üks öelnud ka seda, et kui neile otsimistöös takistusi peaks tehtama, saavad nad saladuskatte all ikka edasi tegutsema. 8. septembril oli neil plaanis alata jalgratastel nn kontrollrännakut Narvast Peipsini ja sealt edasi Tartusse, Viljandisse ja läbi Järvamaa tagasi Narva poole (ERA.1108.5.600.L115). Tõenäoliselt polnud neil tegu esimese omataolise retkega.

¹³ 1925. a ilmunud raamatu „Eesti kinnismuistised“ sissejuhatuses räägib ka A. M. Tallgren ise Saaremaa aardeotsijate teemal.

¹⁴ Tol ajal tarvitusel olnud lühend „Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi“ kohta.

10. septembril 1930 on Ney saatnud Viru-Järva ja Viljandi-Pärnu prefektile kirja, kus ta teavitab vendade retkest ja üllataval kombel – soovib politseil nendega koostööd teha: „Sel puhul pöörab Haridus- ja Sotsiaalministeerium Teie poole palvega, mitte keelduda oma kaasabi [*sic!*] selleks, et nimetatud isikud [s.o vennad Asmerid] vähemalt jäta rahule Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi poolt registreeritud muinasvarasid [...]“ (ERA.1108.5.600.-L117). Miks Ney üldse arvas, et vendadel politseiametnike abi vaja võiks minna, jääb selgusetuks ja mislaadi *abi* sai üldse kõne all olla, Ney pole samuti täpsustanud. Igal juhul Schmiehelmi (1935) väide, et aardeotsijate tegevuse peatas haridusministeerium, sisaldab ehk tõetera, kuid päris vettpidav see kindlasti ei ole. Kui üldse miski, siis pigem sundis aardejahtijatest vendi paigale asjaolu, et loodetud varandusi nad lihtsalt ei leidnud.

Hans Sihverson jt

Kuigi enamjaolt hoiti ja teostati omavoliliste kaevamiste plaane salajas, siis sagedad olid needki juhud, kus asjasthuvitatu pöördus haridusministeeriumi või arheoloogia kabineti poole kirjaliku (või siis suulise) palvega¹⁵ lubada välja tuua maapõuest, enamasti mingitest salapära- ja keldritest, peidetud aardeid. Harilikult lubati päris lahkelt loovutada osa riigile. Nii näiteks avaldas Hans Sihverson 2. oktoobril 1923. a kirjutatud kirjas soovi terve rea varakeldrite jmt lahtikaevamiseks ning ka seda, et nende tööde juures oleks tagatud politseiline abi. Põltsamaa lossi ja Ropka mõisa keldritest uskus ta muuhulgas saavat piinariistu (ERA.1108.5.269.L111).

Veelgi tähelepanuväärsem on aga Sihversoni 1930. a saadetud kiri, kuivõrd hõlmatud on koguni „allveearheoloogiline“ tegevus: „Haridus- ja sotsiaalministri abi härra Ney andis minule küll suusõnaliselt luba Raadi mõisa tiigist varanduste otsimiseks, aga suusõnalisest loast on minule vähe, minul oleks tarvis kirjalik luba laialdasema ulatusega, et ma saaks näiteks [...] Emajõe põhjast üles otsida Rootsi lipu laeva; Emajões Tartu kohal on praegu tõstelaev, see aitaks mul selle Rootsi lipu laeva välja tõsta jõe põhjast“ (ERA.1108.5.645.-L147). Tuleb märkida, et Raadi mõisnik Liphardt oli tõepoolest 1918. a enamlaste kartuses läbi järvejäässe tehtud augu üheksa väärtasjadega täidetud kasti vette uputanud („Rahaaauk“ Raadimõisa... 1926: 6). Neist kuus toodi hiljem tuukrite poolt üles ja anti üle riigile, kes need omanikule tagastas. Ka Kastre lähedal Emajões Rootsi sõjalaeva Carolus uppumine on tegelik ajalooline fakt, mitte legend (Kroon 1996) – iseasi küll, kui palju sellest vrakist tolleks ajaks säilinud võis olla.

Mihkel Ardan Varbla kandist kõneleb 1924. a novembris saadetud kirjas, et tal on kindlad andmed, et „on ühes mõisa südames salakeldris suur varandus ära peidetud umbes Põhjasõja ajal“ (ERA.1108.5.266.L33-34). Velise kandis elanud Kustas Lurich avaldas 5. novembril 1930. a soovi kaevata Läänemaal Kivi-Vigala linnuse varemetes. K. Lurichile juhutatud õige koht kätte unes: „2 aastat peale selle minule näidati unes ja juhutati üks teine koht ja öeldi, et Peterburi härra otsis valesi ega varandus seal ei ole, vaata, see on seal [...]“ (ERA.1108.5.600.L76). Kas Lurich tõesti midagi unes nägi – või mõtles ta ise teadlikult asja põnevamaks, et oma soovile rohkem „kaalu“ anda, raske öelda. 27. märtsil 1935 kirjutas Jüri Ot[t]man Narvast: „[...] Virumaal Mäetaguse vallas, seal on peidetud sõja taganemisel endise Leedu kuninga kuninglik sõiduriist, [...] kulla ja hõbeda koormaga. Mina Jüri Otman tean seda kohta vanade dokumentide järele, mis Rootsi härrade käest sain, kui nemad selle asja pärast siin olid aastat 40 tagasi [...]. Palun Haridus-Sotsiaalministeeriumi minule luba anda

¹⁵ Varanduste väljakaevamiseks on kirjalikke loataotlusi teaduse ja kunsti osakonna materjalides üle 25. Tegelikult on kirju laekunud sinna rohkem, ent osa puudub, kuna haridusministeerium on neid Tartusse Eesti Rahvaluule Arhiivi saatnud. Üks enim haridusministeeriumi kirju läkitanud mees oli Eduard Kurg. Rahvaluule arhiivis on E. Kurelt saabunud palvekirjadest enamik talle säilikus ERA II 33 (suurem jagu; aastast 1931); ERA II 60 (aastast 1933); ERA I 4 (suhteliselt palju; aastast 1932). Leidub neid ka RKM II 258 (Tamm 2015).

kaevata seda varandust välja ja selleks ajaks määrata politsei või sõjaväe poolt valve [...]“ (ERA.1108.5.795.L358).

Osa kirjutajaid on olnud ka sellised, kes on teinud ettepaneku, et näitavad varanduse asukohta raha eest ministeeriumile välja. Näiteks Otto Krikmann Virumaalt Simunast on 15. juunil 1928 avaldanud omapoolset valmisolekut taoliseks kokkuleppeks: „Kui muinsusosakond mulle 2000, tuhat ehk 3000 krooni, 300 000 marka mulle annab, maksab, siis võib valitsus oma kaevamise tööd alata ja sealt saab vist väga huvitavat ja rikast materjali päeva-valgele tulema. Ootan igatsusega ja kui ei, siis las seisab. Ilma tasuta ma küll ei näita, las seisab“ (ERA.1108.5.540.L88p). Oma palvet on ta korranud viis aastat hiljem (AI.30.1.3.8). Kaheksa aastat hilisemas kirjas on O. Krikmanni soovid juba mõnevõrra laienenud, nüüd ta tahaks mitte üksnes keldri asukohta vaevatasu eest kätte näidata, vaid ühtaegu ka kaevamisluba selle keldri avamiseks: „Mul on au Teile teatada ühest vanast varakeldri asupaigast ja kas Teie valitsus annaks selle koha varakeldri teatamise ette vaevatasu 2000 kr. Teiseks, ehk annaks mulle luba seda varakeldrit välja kaevata ja annaks selle kulla ja hõbeda ette täies ulatuses sularaha, mis seal kirjade järele on, kulda ja hõbedat Põhjasõja ajal varjule pandud ja muud“ (ERA.1108.5.865.L112). Ju ta leidis, et nii nagu varem, ka nüüd tema andmeid ei vajata, kuid et sel juhul äkki lubatakse tal endal see kaevamine läbi viia.

Sageli on lood, millel usk varandusse olemasollu on põhinenud, mingitele väidetavatele võõramaalaste varasemale varandusejahi alasele tegevusele tuginevad. Mitmeski eelpool tsiteeritud näites oli juttu näiteks rootslastest, ühes ka kellestki „Peterburi härrast“. Üldiselt peaks rootslaste, taanlaste ja muude sarnaste all mõistma lihtsalt *võõrast* (vt Kalda 1996), võimalik et rikkamat, ühtlasi tavalisest taluinimesest käitumiselt ja kommetelt erinevat inimest.

Johannes Hoidorf

Kuigi ülddeglina eraisikutele kaevamisteks luba ei väljastatud (ERA.1108.5.374.L3), siis põhimõtteliselt siiski eksisteeris võimalus seaduslikus korras omal käel (peaaegu) uurimine ette võtta. 1924. a sai ajakirjanduse elava huvi vahendusel kuulsaks tolliametniku Johannes Hoidorfi mingisuguse taanlaste kullakeldri leidmise eesmärgil teostatud kaevamised Läänemaal Rohumäel, endisaegsel muinaslinnuse ja hilisema Kullamaa vasallilinnuse asupaigal.¹⁶ Kaevamisluba väljastati J. Hoidorfile 6. septembril. Kaevamisvolitus sisaldas üksnes kahte punkti: esiteks, kui ta kaevamisel mingite muinasleidude peale satub, peab ta kohe töö seisma panema ja sellest teatama haridusministeeriumile ja arheoloogia kabinetile ja teiseks, et kõik leitud asjad tuleb loovutada antiikväärtuse poole suuruse eest riigile (ERA.1108.5.266.L78).¹⁷

Loa oli Hoidorf taotlenud kaevamisteks „Koluvere lossi lähedal“. Raske öelda, kust ta täpselt alustas. Igatahes hiljemalt 25. septembril käisid tööd juba Kullamaa kiriku naabruses asuval Rohumäel (Taani kuningas... 1924: 3). Kui Indreko koha peale asjaga tutvuma jõudis, oli linnamäkke juba sisse kaevatud sügavad korratu väljanägemisega kraavid. Indreko andis Hoidorfile teada, et viimane võib kaevamisi jätkata üksnes juhul, kui ta nõus hakkama korralikult kihtide kaupa kaevama, laskma teha mõõdistused jne. Et Hoidorf arvas selle „liiga kulukaks minema“, tuli tal Indreko korraldusel hoopiski töö lõpetada ja juba kaevatud kraavid kinni ajada (ERA.1108.5.266.L79-80).

¹⁶ Leheruumi on J. Hoidorfi kaevamistele pühendatud üllatavaltki palju. Vt nt järjelugu: J.P. Teekond Koluvere „kullamäele“. – Kaja, 30.9.1924, lk 6. Kaja, 1.10.1924, lk 6. Kaja, 3.10.1924, lk 6. Kullakeldrite otsijad. – Kaja, 8.9.1924, lk 4.

¹⁷ Hilisematel aastatel on olnud tavaline nõue, et taoline eraisiku poolt teostatav kaevamine peab toimuna spetsialisti juhatusel. Antud juhul sellist nõuet kaevamisloalt millegipärast ei leia. Ent see ei oma praegu ka niivõrd suurt tähtsust, sest nagu tõendab loo edasine käik, asjatundja kontroll faktiliselt oli siiski ette nähtud.

Hoidorfi kaevamisi tuletati järgmisel aastal meelde teaduslike asutuste poolt haridusministrile saadetud avalikus märgukirjas „Meie vanaaja mälestusmärgid suures hädaohus“. Muuhulgas on siin öeldud: „Olgu mainitud, et peale hr Hoidorfi kaevamise Arheoloogia Kabinet sai hulga kirju ettepanekutega välja kaevata varandusleide. Võib oletada, et nii mõneski kohas on ka päriselt kaevama hakatud“ (Meie vanaaja... 1925: 5). Nii oli muinuskaitsele Hoidorfile loa andmisega tegelikult mitte ainult kohalik, Rohumäega piirduv, vaid märksa laialdasem karuteene tehtud. Lubasid on siiski ka hilisematel aastatel olnud valmis andma. 1930. a soovis näiteks keegi Elfriede Kotšnev Narvas Elisabethi tn 17 asuval Põllutööministeeriumi krundil viia läbi kaevamised sinna ärapeidetud varanduse leidmise otstarbel, olles samal ajal nõus omal kulul palkama tööde juhatajaks vastava eriharidusega isikut ning täitma seaduses kehtestatud tingimusi (ERA.1108.5.645.L46-46p). Puuduvad aga andmed, et need kaevamised ka tõepoolest läbi oleksid viidud.

Arved Palgi

21. aprillil 1927 saatis Rakvere Muuseumi Seltsi esimees, üliõpilane Arved Palgi haridusministeeriumile palve Rakvere ordulinnuse varemeid ühes Vallimäega seltsi hoole alla saada. Põhjustena on välja toodud esiteks asjaolu, et varemete ümbrus olla korratus seisukorras ning vajaks kiviprahist puhastamist. Teiseks see, et Vallimäel tehtavat juhuslikke kaevamisi ja müüriosade lõhkumisi varanduse otsimise eesmärgil (ERA.1108.5.442.L35). 27. aprillil on haridusministeerium seltsile teatanud oma nõusolekust (ERA.1108.5.442.L39).

Juba vähem kui kolme nädala pärast, 14. mail on Ney saatnud seltsile aga uue kirja, milles ta avaldab muret: „Ajalehtedes ilmunud teadete järgi olla Rakvere Muuseumi selts mingisuguseid kaevamisi hakanud ettevõtma Vallimäel“. Juhib tähelepanu, et arheoloogilisi uurimisi võib teha üksnes vastava loaga ja palub seetõttu kaevamisi lõpetada (ERA.1108.5.442.L40). 19. mail tuli A. Palgilt vastus, et teoksil on linnuse maa-aluste [*sic!*] ruumide puhastamine mullast ja kiviprahist ja juba ka oldavat kontakti astunud arheoloogia kabineti ja Akadeemilise Ajaloo Seltsiga, et peale puhastustööde lõppu saadetak kohapeale asjatundjad otsustamiseks arheoloogiliste kaevamiste [*sic!*] õigustatuse üle ja et kui see on positiivne, olekski muuseumi seltsil ministeeriumile palveks see luba saada (ERA.1108.5.442.L41). Olgu öeldud, et „arheoloogiliste kaevamiste“ all on antud juhul silmas peetud linnuse õuele kaevandi tegemist, et keldriruumile paremini juurde pääseda (seni oli mulla ja kivide väljakandmine toimunud ruumi aknaava kaudu) (ERA.1108.5.442.L47). Sellist luba neile muidugi ei väljastatud (ERA.1108.5.442.L48; ERA.1108.5.442.L47).

Millise ajalehe andmete põhjal oli maikuus 1927 Ney Rakvere Vallimäe kaevamistest (keldriruumide puhastamisest) teadlikuks saanud, ei ole teada. Aga pole võimatu, et tegu oli näiteks 13. mail 1927 Vaba Maa vastava uudisnupuga, kus muuhulgas on öeldud järgmist: „Väljakaevamistöid jälgib päevad läbi suur uudishimulike hulk. Valitseb ju Rakveres üldiselt arvamine, et lossi alla minnakse vaid kullaotsimise õhinas. Vanemad inimesed, kes kaevajaid külastavad, jutustavad neile isegi, et varemete all keldreis kulda tündrite kaupa leiduvat“ (Väljakaevamised Rakvere... 1931: 8). Ühest küljest võiks arvata, et tegu oli tühja kõmuga – muuseumi selts, kui haritud meeste ühendus nüüd vaevalt et „kulda otsis“. Samas aga: luba oli taotletud varemete ümbruse puhastamiseks – ja juba vähem kui kolm nädalat pärast loa saamist käis tegevus hoopiski linnuse maa-alustes ruumides. Palgi hilisem tegevus hajutab igasuguse kahtlusevarju. Nimelt, seitse aastat hiljem ilmus lehes pikk põhjalik artikkel lööva pealkirjaga, mis algab sõnadega „Mereröövliite varanduse kallale!“, ning mille sisuks on Virumaal Toolses lahti läinud varandusejaht. Ja selles on öeldud: „Varanduseotsijate eesotsas

seisab ühe Rakvere lehe väljaandja Palgi¹⁸, keda kohapealse seltskonnategelasena hästi tuntakse“ (Mereröövliste varanduse... 1934: 5).

Niisiis, Rakvere juurde tagasi tulles, tegelikult teadis muuseumi selts algusest peale, mida ta tegelikult taotleb, kas Vallimäge aardeotsijate eest kaitsta, või – hoopiski võimalust seadusliku loa egiidi all ise segamatult taolist otsimistööd toimetada.

Nagu see alapeatükis „Hans Sihverson jt“ toodud näidetest mõndades juba ka ilmnes, kujuteldi aardeid harilikult mitte lihtsalt maa sisse maetuna, vaid ikka pigem paiknevana kas kusagil *kambris* või *keldris*. Et Rakvere linnuse varemetes varandust just keldriruumidest hakati otsima, kinnitab samuti selle tolleaegse uskumuse laia levikut ja jõulist iseloomu. Tõenäoliselt õhutas otsimistööd takka antud juhul aga kõige enam tõik, et omal ajal oli keldiruumid lastud täita ei kellegi muu kui Rakvere mõisniku poolt (vt nt ERA.1108.5.442.-L46). Arvati siis ilmselt, et missugust teist motiivi sai viimasel ikka olla, kui ainult oma varanduste peitmine.

Detektoristid

Et Rakvere muuseumi seltsi mehed eesotsas Palgiga ordulinnuse kambritest varandust leida lootsid, pole tegelikult imestamisväärne: lihtsalt ajajärgu üldine tendents oli juba selline. 1924. a on kirjutanud ajaleht Vaba Maa: „Kullaotsijaid leidis Virumaal juba enne ilmasõda, kuid siis olid need enamasti „nõrkade kruvidega vanad taadid“. Nüüd aga leidub kullaotsijate hulgas ka „koolitatud“ mehi“ [...]“ (Kulla otsimise... 1924: 6). Millistele faktidele väide tugineb, pole küll artiklis selgitatud.

Kuid koolitatud meeste tegutsemist kinnitab omal moel ka see tõik, et juba hiljemalt 1930ndate keskel on tekkinud vähemasti mõnede aardeotsijate töövahendite hulka detektoridki. 15. juunil 1938 kirjutas Laidile Rakverest keegi Eerik Toome Virumaal asuva Laanemõisa küla kalmete teemal: „Kui ajutine kaitse oleks võimalik, siis võiksin lehtedes mõne rea selle kohta kirjutada [...]. Muidu tulevad nad [s.o aardeotsijad] aga jällegi oma „nõiavitsade“ ja muude kangemate riistapuudega kohale ja hävitavad veel sellegi, mis seal on puutumatusena säilinud“ (ERA.1108.5.950.L22). Kullaotsijate poolt on vaadeldaval ajal kasutatud tõepoolest ka klassikalist nõiavitsa (Vitsakimp leidku... 1936: 5), kuid antud juhul on sõna *nõiavitsade* jutumärkides ja see pole juhuslik – siin on tõepoolest silmas peetud elektroonilist otsinguvahendit. Selliseid aparate on tellitud näiteks Saksamaalt, aga andekamad on neid konstrueerinud ise.

Nii leiab 3. juuli 1936 Vaba Maas andmeid Oskar Wichmannist, kes oli „pikemaajaliste katsetuste järele konstrueerinud praktilise kullaotsimise aparadi. [...] Noore raadioamatööri poolt ehitatud metallileidmise aparaat tahab olla kõigist sellistest aparaditüüpidest teovõimsam, olles ehitatud umbes samadel põhimõtetel, nagu see on ameeriklaste juures. Aparaat registreerib metallide olemasolu erilise helisignaali ning ühtlasi skaala osutiga. Selle juures ta kaalub ainult 12 kilo ning nii võib teda käsitada üks isik.“ Ühtlasi meenutatakse, et alles 1935. a septembris viibis Tallinnas Saksa juut Kaiser¹⁹, kes katsetas siin saksa geofüüsiku prof Schmidti konstrueeritud vastavat aparati (Uus kullajaht... 1936: 7).

Ajalehtedes ilmunud uudisnuppudest selgub, et üsna samal ajal on selliste seadeldistega mehi nii siin kui seal aardeotsijatena vaatevälja kerkinud. 1936. a kirjutas ajaleht kullaotsijatest Karksis: „Kuusemäel [=isikunimi] on kaasas nõiavits-aparaat, mis peab hõlbus-tama varanduse asukoha leidmist. [...] Kohal, kus maa sisse peideti mõni metallitükk, aparadi osuti hakkas voolu sisselülitamisel liikuma [...]. Pealtnäha aparaat näib nigel, töötab taskulambipatarei jõul“ (Kullakaevajad Karksi... 1936: 8). 1937. a suvel toimus Jõhvi alevi lähedal

¹⁸ Palgi oli ajaleht Virulane toimetaja.

¹⁹ Originaalis Keiser. Nimekuju Kaiser kasutan muude artiklite põhjal, kus kõnealust meest nimetatud on.

Tammiku hiies suurem maapõuevarade otsimine: „Meestel oli kaasas ka maapõues olevaid metalle registreeriv aparaat, millega sõideti mitmes kohas maapind üle“ (Kullakaevajad leid- sid... 1937: 1). Virumaa Teataja kullaotsijatest Kuremäe lähistel: „Kaevamiskohtade kindlaks tegemiseks kasutavad mehed [...] omatehtud keerulisi aparate ja pendleid [...]“ (Salapärased kullakaevurid... 1935: 3). Mida tuleb täpsemalt mõista *pendlite* all, jääb selgusetuks.

Lõhkeainete kasutamine

Eelpool kõne all olnud Laanemõisa kalmete kohta on muuhulgas teada, et ca 1935. a lõhuti neist üks varanduseotsijate poolt lõhkeainetega. Toimunu kohta leiab informatsiooni näiteks 1937. a Uudislehest: „Paari aasta eest ilmusid Laanemõisa aga kullaotsijad [...] aparaat tegi kindlaks, et seal kusagil tõesti midagi peidetud peaks olema. Asuti kaevamisele, kuid sellest ei tulnud midagi välja, sest otsitav koht oli sillutatud suurte raudkivimürakatega. Varanduseotsijad lahkusid ja peremees lootis neist juba rahu saada. Ühel hommikul aga otsimis- kohale minnes leidis ta oma üllatuseks, et varemalt lahtikaevatud auku on lõhkeainetega lõ- hutud“ (Kulda otsitakse... 1937: 5). Andmeid lõhkelaengute kasutamisest analoogsel otstarbel olen kusagil ajakirjanduses kohanud näiteks ka Narva bastionikäikude kohta. Sellised juhud võisid olla sagedasemad, kui ajalehed aimatagi lasevad, kuivõrd näiteks maaparanduse ja ki- vist hoonete rajamise korral kivide lõhkumine lõhkeainega oli täiesti harilik ja ammutuntud praktika, seda enam tõenäoliselt siis võisid sama meetodit vajadusel kasutada ka aardeotsijad oma eesmärkideni jõudmiseks. Tihti võis olla muidugi takistuseks soovimatu tähelepanu, mida selline tegevus ümbruskonnas liigagi kergelt äratada võis.

Ajakirjanduse roll

Käesolevas peatükis on juba väga palju kasutatud teemakohaseid andmeid 1920ndatel ja 1930ndatel väljaantud ajalehtedest. Siinpuhul tulebki öelda, et ajalehed on vaatlusalusel perioodil meelsasti kajastanud kullaotsijate tegevust, taolisi artikleid olen ma kogunud üle 70. Mahult on nad varieerunud pisikestest uudisnuppudest kuni terveid lehekülgi haarava, suure pilkupüüdva pealkirja alla mahutatud, vahel ka fotode või kunstniku käe abil illustreeritud lugudeni (vt Lisa 6)²⁰. Kindlasti oli ajalehtedel oma osa ka selles, et kullaotsimine nii populaarsena üldse püsis. Seda on mõni ajaleht tol ajal tunnistanud ka ise. Näiteks Uudisleht 1936: „Alati on Peipsi ranna rannarahva suus liikunud jutud Peipsil hukkunud kullalaevast. Need jutud võtsid eriti hoogu, kui ajalehed s.a tõid teateid kullatraalimisest Käsmus ja Haapsalus aset leidnud kaevamistest“ (Kullajaht Peipsi... 1936: 8). Nii andsid ajalehelood ärgitust kullaotsimiseks, ja vastupidi, sagenev kullaotsimine andis järjest enam materjali ajalehtedele – kaks osapoolt andsid vastastikku teineteisele hoogu.

Tuleb aga siinkohal kohe lisada, et nagu juba nii mõnestki eelpool esitatud tsitaadist ilmnes, sageli on uudislugudes võetud selge negatiivne seisukoht toimunu (toimuva) suhtes. Vahel on kasutatud näiteks irooniat. Näiteks kirjutas 1931 Virumaa Teataja Illuka valla Ohakvere küla põllumehest, kes oli ümbruskonnas omandanud kirgliku kullaotsija kuulsuse: „Ümbruse metsadest võib leida paljusid tema kaevatud auke, kus palju tühja tööd on tehtud, sest: „ei hõbedat, kulda´ leita me´ maal...“ Mees jätab talutööd tegemata, kulutades kogu jõu mõttetule toimingule. Praegu on mees „talveunes“, kuna maa on külmanud ja kaetud lumega“ (Ei hõbedat... 1931: 3). Või siis võetakse nende tegevus teistmoodi sõelumisele. Näiteks Uudislehes 1934 ilmunud teemakohane artikkel on pealkirjastatud nii: „Kas fanaatikud või isemoodi hullud?“. Artikli sisus on täpsustatud: „Need on inimesed, kes fanaatiliselt usuvad igasugu vanainimeste jutte, mis kõnelevad suurte varanduste peitmisest maa sisse [...]“.

²⁰ Mõeldud illustratiivse materjalina.

Enamik sarnastest kullaotsijatest [...] kannatavad mingi seletamatu kire all [...]“ (Fanaatikud või... 1934: 5). Tõsi, taoline seisukohavõtt pole toleaeagses pressis kaugeltki reegliski olnud, samas vastandlikku varianti – otsest õigustamiseks pole ma samuti leidnud veel pea kuskil.

Võib kokkuvõttes öelda, et pressis mõju kõnealusele problemaatikale oli kahetine. Kuid täpselt sama hinnang tuleb anda ka siis, kui arutleda muude kullapalavikku põhjustanud ja alal hoidnud tegurite kohta. Juba muististe kaitse alla võtmine ise, teemat inimeste teadvusesse tõstes, mõjus ärgitajana. Teaduse ja kunsti osakonna materjalides leidub tekst „Esimised sammud muinasvarade kaitse teostamiseks Eestis ja selle tagajärjed“, kus on muuhulgas öeldud: „Et maal jutud laialt käimas, et ühes või teises kohas suured varad, hõbedat ja kulda maa alla maetud, siis ahvatleb muististe registreerimine ja nende olemasolust teatamine urgitsamiseks ja kaevamiseks“. Tõdetakse, et on küll teada antud, et ükski muistis ei sisalda eneses suuri varandusi ja kulda, siiski usub rahvas rohkem muinasjutte (ERA.1108.5.374.L3).

Nagu peatüki algul kajastamist leidnud Tallgreni Saaremaa Tõnija kalme kaevamise näide tõendas, siis ka teaduslikud arheoloogilised väljakaevamised võisid kohalikes inimestes muististe vastu ebasoovitavat laadi huvisid üles ärgitada. Ka 1927. a Rakvere muuseumi seltsi eestvõttel toimunud Rakvere ordulinnuse maa-aluste ruumide väljapuhastamise ajal ilmnis samalaadne efekt: „Väljakaevamistöid jälgib päevad läbi suur uudishimulike hulk. [...] Mõned „leidlikumad“ on öösiti isegi kaevamistöid jätkamas käinud“ (Väljakaevamised Rakvere... 1927: 8).

III MUINSUSÄRI

Muinsustega äritsemine, ja selliste ärikontaktide laialdane, teisele poole riigipiire ulatuv iseloom on fikseerimist leidnud juba nii varajases ja olulises dokumendis, nagu seda on haridusminister Aleksander Veidermani allkirja kandev „Seletuskiri muinsuskaitse seaduse eelnõu juurde“ 1923. aastast.²¹ Siin on öeldud: „Mõni aeg tagasi pakkus keegi eraisik Tartu ülikoolile mõned leiud ühest väga huvitavast kiviaja elamiskohast Saaremaalt ja nõudis nende eest määratu kõrget hinda, ähvardades vastasel korral asju Rootsi ära müüa. Et meil on võimatu valuuta hinna vahe tõttu võistelda välismaaga, on olemas hädaoht, et nõnda mõnedki kodumaa muinasvarad välja viiakse [...]“ (ERA.31.3.31.L12). Neist kirjaridadest jääb mulje, et muinsuste välismaale müük polnud mitte midagi uut, see oli selleks hetkeks jõudnud eksisteerida juba pikka aega.²²

1925. a vastu võetud muinsuskaitse seaduse järgi maksis väljaveo keeld vaid seaduses ettenähtud korras registreeritud vallasmuinasvarade kohta. „Kuna aga kõik eraomanduses olevad vallasmuinasvarad ei saanud ametlikult teatavaks, on Muinasvarade seaduse kehtivuse ajalgi eraisikute ja –ärde kaudu välismaale viidud rohkesti väärtuslikke, meie kultuurajaloolise uurimise seisukohalt tähtsaid muinasvaru“, märgib 1936. a uuendatud muinsuskaitse seaduse seletuskiri. Selle puuduse kõrvaldamiseks pani uue seaduse projekt ette kõikide vallasmuinasvarade väljaveo keelu haridusministeeriumi eriloata. Millised olid sanktsioonid rikkumiste puhuks, selle kohta leiab informatsiooni § 18, kus on öeldud: „Väljaveokeelu rikkumise korral konfiskeeritakse vallasmuistis riigi kasuks“ (Muinasvarade kaitse... 1936 > ERA.80.5.1126.L6). Et kõnealune säte sihtis olukorda, mil rikkumine oli juba toime pandud (st vallasasi riigist välja viidud), siis jääb küsimuseks, millisel teel mõeldi seda konfiskeerida. Ja kui tegu oli pärast 1925. a 19. juunit maast, veest või mujalt saadud muinasleiuga, kuulus see konfiskeerimisele nii või teisiti (juhul kui inimene polnud seda vabatahtlikult ametivõimudele loovutanud).

Rahvusvahelised kontaktid

Muinsuste välismaale müümise probleem on igatahes püsinud ka peale 1936. a uue seaduse jõustumist ja seda tõtt-öelda koguni aukartustäratavas mahus. 21. oktoobril 1937 kirjutas Tartu Ülikooli noor õppejõud Paul Ariste inspektor Laidile, et olles lugenud Narva jõe äärest saadud muinasleidudest, tuli talle meelde, et suvel kohalikke vene murdeid uurides kuulis ta mitmel pool kõneldavat mündiaarete leidmisest Vasknarvas ja Skamjas. Ülesostjateks olla Narva tatarid²³, kes on müünud leiud Narva-Jõesuu antikvariaati. Ariste märgib, et „Tatarid vedavat üldse palju muinasesemeid ja etnograafilise kultuuri aardeid Virumaa küladest Narva ja Narva-Jõesuhu, kust need minevat edasi Rootsi ja Ameerikasse“. Räägitud, et sel kevadel olnud ühel tatari jõugul korraga kolm hobusekoormat [*sic!*] vanavara, millest suure osa moodustanud ikoonid (ERA.1108.5.796.L298). P. Ariste andmeid kinnitab ka üks Postimehe

²¹ Vt ka ptk 2 algus.

²² Berliinis olevat 1819. a oksjonile pannud oma väikese, kuid mitmeid erinevaid alasid (sh Liivimaa) hõlmava kogu 1811-1818 Tartus matemaatikaprofessorina tegutsenud Gottfried Huth. Pole võimatu, et kollektsoon sisaldas leide ka Liivimaa Eesti osast. Suures osas omandas kogu Kuninglik Kunstikamber. 1873. a müüsid järeltulijad Berliinis asuvalle Etnograafiamuuseumile prof Kruse arheoloogiliste leidude kollektiooni väärtuslikuma osa, mis sisaldas mõningal määral ka Eestist kogutud asju. Kuid arheoloogilisi esemeid on 19. saj sattuunud aga ka näiteks Taani Rahvusmuuseumisse Kopenhaagenis, loomulikult Vene impeeriumi pealinna Peterburi, samuti Moskvasse jm. Alati ei pruukinud seal taga muidugi müügitehing olla, vaid ka muud põhjused, näiteks annetamine (Hausmann 1902: 124-145).

²³ 1928. a loodi Narvas islamikogudus, millest sai keskkohal kõikidele Eesti muhameedlastele, kelleks aga peaaegjalikult olid tatarlased. 24.12.1929 seisuga elas Narvas ca 100 tatarlast, umbes sama palju olnud neid mujal Eesti linnades ja maal (Narva muhameedlaste... 1929: 6).

uudisnupp 14. aprillist 1938, mille järgi olid hiljuti Rakveres ringi liikunud kaks antiikasjade ülesostjat tatarlast. Viimased olevat seletanud, et asjad müüdavat edasi välismaale ja et seetõttu olla nad valmis maksma harulduste eest kõrgemat hinda kui tavaliselt (Tatarlased Rakveres... 1938: 3).

Et Narvas antiigiäri oli hoos ja et asju teiste riikide seas ka justnimelt Ameerikasse asju müüdi, leiab kinnitust ka mujalt allikatest. Narva Linnamuuseumi juhataja Arnold Soom on 24. juulil 1937 kirjutanud Narva linnavalitsusele: „[Narva] Vanalinna majaomanikud enamikus ei oska muinsuskaitset sugugi hinnata, püüdes sellest ennem igal sammul mööda hii- lida. Nii näeb A. Jõgi²⁴ praegu vaeva, kuidas oma majas [...] leiduvaid vanu piiblimotiividega hollandi kiviplatetest paneelidele ostjat leida. Selleks on ta avaldanud kuulutusi isegi välis- maa lehtedes. Omal ajal müüs oma majast samasugused plated Ameerikasse proviisor Vaas“ (ERA.1108.5.796.L340). Tõsi, 1930ndate teiseks pooleks oli suurem buum juba möödas – vähemasti selles osas, mis puudutab konkreetset Narva rootsiaegsetes hoonetes endis alal hoidunud väärtuseid. Sealsed süda- ehk vanalinna korterid olid pakkunud veel ca 1912. a pai- ku väga palju antiikset. Aja jooksul tehti see kõik aga suuremalt jaolt kaubaks. 1930ndate II pooleks oli üht-teist veel alles, selle jätkuvast müügist aga üksikud vanemad inimesed suisa elatanud ennast (Külastamas Narva... 1938[b]: 2).

Et arheoloogiliste väärtustega samasugune rahvusvaheline äri käis, nagu ka muu kultuuripärandiga, tõendab mitte üksnes Ariste kiri. 11. novembril 1936. a on A. Soom teadu- se ja kunsti osakonnale kirjutanud Olgaristi (Olgin Kresti) külas ca 1930 omavolilistel kaeva- mistel leitud asjade teemal. Siingi loos figureerib eelpool juba mainimist leidnud Jõgi: „Umbes 5 aasta eest on leidja esemed Narva müügile toonud. Suurema osa neist on keegi inglasest antikvaar Eestist välja viinud. Järgi on jäänud nimetatud puss ja paar käevõru, mis praegu kuuluvad sinseile vanavara korjajaile Jõgile ja Sinkale“ (ERA.1108.5.439.L405). Soom küll ei väida, et Jõgi asjade inglasele müüja oleks olnud, kuid pole öelnud ka midagi sellist, mis sellist võimalust välistada laseks. On huvitav välja tuua asjaolu, et 1938. a on Jõgi tema relvakollektsioonist ajaleheloo teinud ajakirjanikule avaldanud lootust leida oma kogule täiendust veel ka India relvade näol, mida talle lubanud sealt saata üks Briti ohvitser, kes tema kollektsiooniga hiljuti tutvumas oli käinud (Külastamas Narva... 1938[a]: 2). Kas selle Briti ohvitseri näol võiks tegu olla Soomi poolt mainitud inglasest antikvaariga, jääb täiendavate andmete puudumisel oletuseks, kuid on täiesti mõeldav variant.

Et Narvast arheoloogilisi leide Rootsi on jõudnud, leidub niisamuti kinnitusi. 15. no- vembril 1937 on Soom saatnud Laidile kirja koos ühe ajaleheväljalõikega (Päevaleht, 11. novembrist 1937). Viimase järgi oli Narva lennuvälja rajamisel leitud arvukate vanaaegsete püssikuulidega K. Laas head äri tahtnud teha, kogudes mitut liiki püssikuule ja saates need Rootsi. Nüüd laekunud talle sealt 10 krooni. Soom leidude Rootsi müümist ei kinnita ega lükka ka ümber. Ta üksnes nendib: „Nagu sellest [artiklist] nähtub, on Narva elanik K. Laas saatnud Rootsi Põhjasõjaaegseid tinakuule, saades nende eest tasu.“ Niisiis, kuna Rootsi esemete müümise väide kui selline ei näi olevat Soomi silmis paistnud mingi ennekuulmatu asjana, siis võime sellest järeldada, et pidi tegu olema Narvas pigem juba tuttava praktikaga (ERA.1108.5.865.L598).

Dokumenteeritud näiteid on meil ka Eesti arheoloogiliste leidude Soome sattumisest, seda 1930ndate keskpaigast. Millalgi hiljemalt 1935. a juuni alguses oli Helsingis Soome Rahvusmuuseum omandanud 500 Soome marga eest Saaremaalt Kuressaare ümbrusest pärineva noorema rauaaja leiu, mis koosnes odaotsadest jm ning mida muuseum oli nõus leiu sama hinna eest Eestile loovutama (ERA.1108.5.795.L523). Odaotsad ongi tookord Eesti tagasi ostetud (AI 3375). Juba ca poole aasta pärast, 1936. a lõpus või 1937. a alguses, on aga Soome Rahvusmuuseumilt tulnud juba uus analoogne teade, nimelt et keegi naisterahvas

²⁴ Farmatseut ja relvakollektsionäär Arnold Jõgi.

pakub muuseumile müüa nelja Tallinnast Landmanni antikvariaadist ostetud odaotsa. Odaotsad pärinenud Tartu lähistelt (teistel andmetel võib-olla Harjumaalt Varbola muinaslinnuselt) (AI 3403). Leidude eest sooviti 400 Soome marka. „Olgugi, et hind on äärmiselt kõrge, palume Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi nad siiski omandada, et ära hoida eesti leidude valgumist välismaale“, kirjutas Schmiedehelm haridusministeeriumile (ERA.1108.5.795.L617). Esemete tagasiostmine realiseeruski (AI.30.1.2).

Dokumentatsioonis on veel fikseerimist leidnud juhtum Saksamaal müügil olevatest väidetavalt Eestis pärit vanadest rahadest. 8. veebruari 1933 muinsusnõukogu protokollis on nimelt sissekantud: „Dr Leinbock esitab Dr Hävernich'i²⁵ kirja Hamburgist, milles teatatakse, et Saksamaal olla müügil rahasid Eestist leitud 11. saj rahaleiust.“ Muinsusnõukogus otsustati paluda saata lähemaid teateid, millal rahad leitud on. Vastamine jäeti Dr Leinbocki hoolde (AI.30.1.2). Näib, et rahad Eestisse siiski tagasi pole jõudnud.

Seni väljatoodud näidetest on enamik Narva kesksed. Siin võiks välja tuua mitu põhjust, kuid sisulisim neist on kahtlemata asjaolu, et muinsusäriil on alati olnud tugev seos turismiga. Kus liikus rohkem turiste, seal oli kergem leidusid realiseerida ja seejuures ka kõrgemat hinda küsida. Üks väljapaistavamatest Eesti turismimagentitest oligi teiste seas Narva, seda peaasjalikult oma ajaloolise vanalinna, aga ka Narva-Jõesuu kui suvituskurorti läheduse tõttu. Turistide vool sinna suurenes aasta-aastalt. Kusjuures kaalukamat osa sealsete välituristide koguhulgas omasid rootslased (Narva turismibüroo... 1939: 2).

Antikvariaadid

Tallinna antikvaaridest eelpool on juba mainitud Landmanni. Kuid infot leiame dokumentidest veel nii mitme teisegi kohta. Tallinnas Aia tänaval elas Georg Tomson, kes kauples „vana kraami ja vanade riistadega“. Uuel tänaval tegutses vanavaraärimees Tanhum Frank, kes muuhulgas tegeles hõbeda ostu-müügiga (ERA.1108.5.951.L216). Puuduvad siiski andmed, et äsjanimetatud antikvaarid muinasleidude ostu või müügiga tegelenud oleks. Mõnevõrra teistsugune on lugu August Pastarusega, kes pidas antikvariaati Vana-Posti tänavas (ERA.1108.5.951.L216p-217). Nii on 1931. a oktoobris Indreko haridusministeeriumile teatanud sellest, et kõnealuses antikvariaadis on müügil üks ilus kivikirves (ERA.1108.5.736.-L81p). Kirve eest küsiti 50 krooni, kuid Indreko arvates võinuks selle eest maksta kõige enam kaheksa krooni. Kuna hindade vahe oli suur, arvas Indreko, et kirve omandamisest riigile ei tule ilmselt midagi välja (ERA.1108.5.703.L56).²⁶ Pastaruse antikvariaati sattus aja jooksul muidki maa seest leitud väärtusi: 1936. a leiti Virumaal Roostoja külas põlluküündmisel mündiaare, millest osa müüdi Pastaruse kauplusesse (ERA.1108.5.951.L215p-217).

Pastaruse äris müügil olnud kivikirve näide on üks väga oluline võimalus järeldamiseks, et kindlasti müüdi ja osteti vanavaraärides muinsusi kindlasti palju enam, kui see dokumentatsioonides kajastub. Nimelt kivikirve hinda (50 krooni) arvestades – tervelt enam kui kuus korda suurem sellest väärtusest, mida Indreko sellele kõige rohkem pakkus – siis ilmselt pidi ka kivikirve ostuhind vääriline olema olnud. Kõrged ostuhinnad soodustavad aga loomulikult just seda, et inimesed antikvariaati asju pakkuma läheks.

Väga huvitava näite muinsusäri kohta leiame ka Tartust. 31. märtsil 1938 on Indrekole kirjutanud Uno Hermann²⁷ muuhulgas seda, et Tartus Fortuna tänavas asuva vanakraami-kaupluse aknal on pappkaanel möödujate pilgupüüdmiseks välja pandud mitmesuguseid vanu asjakesi: pronksvõrusid, orduaegseid münste, merevaigust ese jm (AI.30.1.3.13). Tegu on kõneka näitega, kuivõrd tõendab, et äri antikvariaatides arheoloogiliste esemetega ei pruukinud sugugi käia alati n-õ leti alt, vaid ikka üsnagi avalikult. Mis tähendab, et kartus seaduse-

²⁵ Tõenäoliselt saksa numismaatik Walter Hävernich (1905-1983). 1933. a töötas Hamburgi Ajaloo Muuseumis.

²⁶ Tõepoolest, puuduvadki andmed, et kõnealune kivikirves Arheoloogia Kabinetti oleks jõudnud.

²⁷ Tulevane geodeet ja silmapaistev kodu-uurija.

silma eest oli vanavaraärimeestel suhteliselt väike. Jääb üle järeledada, et antikvaaridel oli tüli (nt ülekuulamist politsei poolt) muinsuste müümise pärast pigem harva.

Rändkaupmehed

Lisaks antikvaaridele tuleb peatuda ka sellisel kaupmeeste rühmal, kes mööda maad ringi rändasid ja majapidamisest majapidamisse käisid. Näiteks on kirjutatud ca 1906. a Virumaal Emumäe idaveerult avastatud suurema mündileiu kohta, et see valgus laiali mitmesse peresse ja „hiljem osteti üles kellegi kaubajuudi poolt“ (Püükütt langes... 1936: 5). 1935. a augustis kirjutati ajalehes, et Saaremaal on hoogu võtnas nii muinsuste kui etnograafiliste esemetega spekulereimine: „Kuulu järgi käivat ühe ärimehe agendid mööda maad ringi ja ostvat saiaraha eest rahvusteaduslikke kui ka maa seest leitud muinasesemeid. Möödunud aastal on niiviisi kokkuaetud asju viidud isegi purjekaga välismaale“. Lisatakse, et olukord on suisa nii hull, et kõnealuste agentide poolt on pandud toime ka muinasaegsete kalmete lõhkumist kogumaks esemeid, mida maha müüa saaks (Saaremaal spekulereitakse... 1935: 6). Arvestades asjaolusid (aeg, piirkond, leiude viimine purjekaga välismaale), siis võib pidada võimalikuks, et eelpool käsitlemist leidnud juhtum, kus 1935. a pakuti Soome Rahvuseumuseumile Saaremaalt pärit noorema rauaaja leidu, võiski olla just nende samade konkreetsete ajalehes mainitud agentide töö üks tagajärgedest.

Ehkki ajaleht on märkinud, et muinsusnõukogu peaks asja puhul „energilist juurdlust“ alkatama (Saaremaal spekulereitakse... 1935: 6), siis pärast kõnealuse ajaleheartikli ilmumist järgmisel muinsusnõukogu koosolekul, mis on toimunud 2. detsembri 1935, sellekohast arutelu ei leia (vähemasti kui lähtuda istungi protokollist). Isegi kui asja on millalgi arutatud, siis on selge, et lahendusteni oli pikk maa käia ja vaevalt küll, et selleni üldse jõutigi. Nimelt on kaks aastat hiljem (1937) Saaremaa Randvere algkooli looduskaitse usaldusmehest juhataja Aleks Kivi kirjutanud looduskaitse inspektorile Gustav Vilbastele järgmist: „Mul oli täna juhust kohata meest, kes Saaremaa külades ringi liikudes ostab [...] vanu esemeid – nende hulgas ka muinasleide. [...]. Inimesed muidugi müüvad leide sarnastele enne, kui et tooksid muuseumi paigutamiseks näiteks looduskaitse usaldusmehe kätte. [...]. Niisuguseid agente ja rändkaupmehi on palju liikumas mööda maad ja nähtavasti on nad maiad ka muinasleidudele, millel teinekord materiaalne väärtus puudub täiesti“ (ERA.1108.5.796.L131).

Tegutses ka isikuid, kes omavalitsuslikult esinesid haridusministeeriumi volinikena ja püüdsid nii muinsusi koguda (4000 uut... 1939: 7). Näiteks 20ndates eluaastates õnnekütt, ennast maailmaränduriks nimetanud Raimond Kitsing. Oli kindla elukohata ja elukutseta ning tegeles kelmustega (Saadeti töölaagrisse 1940: 7). Ühelt (aga võib-olla isegi mitmelt) Virumaa talumehelt konfiskeeris ta inspektor Laidi agendina esinedes muinasleidud, mille eest lubas leiutasu. Kadus koos asjadega ja mingit raha esemete leidja ei näinud (ERA.1108.5.951.L346,352-352p; Petis viis... 1939: 2). Kitsing oli küll haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonnaga kontaktis, saatis sinna nii leide kui informatsiooni nende leidude kohta. Probleem ilmnes aga siis, kui ministeeriumis teadlikuks saadi, et R. Kitsing on saanud neilt leiutasu, ilma et tal sellele tegelik õigus oleks olnud. Tundub, et olukord leidis rahumeelse lahenduse, igatahes pole ma leidnud märki, et lugu kohtusse oleks läinud (ERA.1108.5.951.L351-356p,353). Omapärane, aga ilmselt mitte väga sage praktika oli leidude võltsimine. Pärnus tegutses näiteks Aleksander Luum, kes ise valmistas n-õ kiviaegseid luuesemeid ja müüs neid siis Pärnu Muuseumile. Pettus tuli siiski välja (Kiviaegsete muinasleidude... 1936: 1).

Arutlus

Kes müüsid tõelisi kiviaegseid asju? Pöördudes tagasi käesoleva alapeaüki alguses esitatud näite juurde, mis on võetud muinsuskaitseaduse eelnõu seletuskirjast, ja küsides, kes võis olla esemete pakkuja, siis on alust väita, et ilmselt ei saanud tegu olla tavalise talupojaga või muu keskmise inimesega. Nagu sai juba selgitatud ptk 1, inimestel võis esineda suuri raskusi isegi kivikirves kauge mineviku artefakti kui sellist üldse ära tunda. Ja osade kiviaja leidude äratundmiseks peab tänasel päevalgi eriteadmisi ja vilumust olema. Võime seega uskuda, et keerulisemalt tuvastavamate leidudega äri teha soovijad olid pigem baltisakslased, vähemasti esialgu. Hiljem, rahvahariduse arenguga, see situatsioon vahest mõnevõrra muutus. Võib ilmselt õigusega väita, et leidude mitte-tundmine oli kahe otsaga asi – see võis nii soodustada kui ka takistada leidude hangeldajatele äramüümist. Kui mingis tegelikult suure väärtusega asjas ei osanud selle asja valdaja väärtust näha, siis oli ka väiksem tõenäosus, et ta seda antikvaarile pakkuma läks. Samas, kui näiteks mõnda tallu tuli koha peale (asjatundlik) rändkaupmees või muu huviline, siis võis pererahvas ilmselt suurima heameelega kõik aja jooksul panipaikadesse kogunenud väheväärtuslikuks peetud asjakesed talle pikemalt kaalumata ära müüa.

Muinsusväärtuste müümise kohta võib teabekilde lisaks leida nii siit kui sealt. Ei saa ka arvestamata jätta, et suurem osa taolisi äritehinguid jäi seadusest teadlike ja seadust austavate inimeste ees usutavasti täielikult varju. Seda näitab juba ainuüksi see näide, et kuigi tatarlased tegid 1930ndatel Virumaal kuluuripärandiga suurt äri, siis haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna fondis ei leia temakohaseid kirju rohkem kui ainult ühe, ehk et sellesama Ariste kirja, millest juba eelpool juttu on olnud

Kultuuripärandiga hangeldamise küsimust ajakirjanduses olen üldiselt seni vähe kohanud. Mõned artiklid, mis olen leidnud, on kõik juba eelpool käsitlemist leidnud.

IV KOOLIÕPETAJAD

1920. a 7.-9. mail korraldati Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna juhataja Kristjan Raua eestvõttel Eesti koolidele *muinasvarade päästepäevad* (Õunapuu 2011: 116). Korjamisjuhised nägi ette ka muinasteaduslikele asjadele tähelepanu pööramist (ERA.1108.5.37.L44). Ajalehtedes on pärast päästepäevi K. Raud ärgitanud õpetajaid jätkuvalt oma piirkondasid revideerima ja muuseumitele huvipakkuvaid esemeid koguma. Raud rõhutas õpetajate suurt ülesannet: „Ei lõpe siis õpetajate ülesanne ja huvide piirkond kooliseintega, vaid ulatub kaugemale rahva tegevusse, elusse. Peale otsekohese hariduse edasiandmise ja laialilaotamise käib loomulikult nende piirkonda kultuuri ja selle kohalikkude väärtuste kõigepidine kaitse ja hoid, praegusel korral esimeses joonel hävinemisel oleva muinasvara pääste“ (Maakoolide õpetajatele 1920: 3).

Kui lugeda hiljem koolide poolt haridusministeeriumisse korjamistöö tulemuste kohta seletust andvaid kirju, selgub, et päästepäevade efekt jäi siiski ääretult kasinaks. Paljud õpetajad on näiteks teatanud, et neil üldse mingit vanavara nende päevade sees koguda pole õnnestunud, kas ei soovinud inimesed üht või teist asja ära anda või polnudki kellelgi midagi anda, mõnel pool oli koolitööga liiga kiire jne. Mõned koolid ei andnudki mingit tagasisidet (vt nt ERA.1108.5.181.L70). Ilmselt sai aktsioonile saatuslikuks asjaolu, et see kavandati mõnepäevase lööktööna. Huvi puudus näib väheusutav. Igatahes, nagu näitavad hilisemad arengud, olid kooliõpetajad (ja –õpilased) tegelikult vägagi varmad uusi ideid vastu võtma.

16. jaanuaril 1923 omandas arheoloogia kabinet raud- ja pronksasjadest koosneva muinasleiu, mis heitis olulise valguskiire Eesti kaugemasse minevikku. Tegu oli Juuru kihelkonnast Palukülalt Kunilepa talu maalt leitud peitleiuaga (AI 2483). Koos Läänemaalt Kirimäelt saaduga aitas kõnealune leid esmakordselt mõista, et keskmine rauaaeg Eestis ei olnudki enam täiesti tühi ja asususteta, nagu seni oli arvatud (Lang 2007). Käesoleva peatüki kontekstis on oluline see, kuidas Paluküla leid üldse arheoloogideni jõudis. Nimelt, 1922. a novembris tegi eesti keele õpetajanna L. Mõru²⁸ ühes Tallinna poeglase gümnaasiumis oma tunnis selgitustööd muinsustest, sellest, kuidas need on maapõue sattunud ja milline väärtus neil teadusele võib olla. Üks õpilastest, olles õpetaja kõneldust sütitatud, teatas, et suvel 1921. a maal ühes talus, kus ta tuttavate pool suvitanud, hulk vanu asju oli leitud. Õpetaja tungival palvel lubas poiss talu peremeest veenda, et leiud tuleks kindlasti muuseumisse anda. Juba pärast jõule ilmus sama õpilane Paluküla leidude pakikesega õpetaja juurde ja edasi leidsid asjad juba tee arheoloogia kabinetile (L.M. 1923: 5; Ülikooli teated 1923: 4; AI 2483).

Võib julgelt väita, et kooliõpetajad on muinsusteema vastu suurt huvi tundnud. Rannu kooliõpetajal ja muinsuskaitse usaldusmehel Mart Kaasikmäel (end Kitznik) pärines selline huvi juba väga varastest aegadest, mida tõendab tema kaastöö Jaan Jungile kihelkonnakooli päevilt (Jung 1895: 3; AI.[Usaldusmeeste kartoteek]). Sadalas tegeles arheoloogiliste leidude teadliku kogumistööga ja muinsushuvi propageerimisega kooliõpilaste hulgas õpetaja Tammepuu. Väimela põllutöökooli õppejõud ja muinsuskaitse usaldusmees August Usin saatis arheoloogia kabinetile erinevate muististe kohta teavet sisaldavaid pikki kirju (vt nt AI.30.1.3.4). Narvas elanud kooliõpetajat, ERMi usaldusmeest ja endist töötajat Gustav Mattot peeti aga omal ajal ilmselt Eesti üheks paremaks arheoloogiaasjatundjaks. Sellele viitab tõik, et kui 1919. a kevadel kutsus haridusministeerium Tallgrenit Eestisse siinsete muististega tutvuma, siis professori abiliseks palus ministeerium Mattot. Viimane oleks selle ülesande heal meelel enda peale võtnudki, kuid ametikohustustest tingitud ajapuudus tal seda kahjuks ei võimaldanud (ERA.1108.5.36.L9,11-15,78). Kindlasti andis Matto palju oma muinsushuvist edasi ka oma õpilastele.

²⁸ Tõenäoliselt Leena Mõru (sünd Kõrv; 1869-?).

Need on üksnes mõned näited. Millistel motiividel üks õpetaja huvi arheoloogia vastu tundis, iseenesest varieerus, seda selles mõttes, et leide riigile üle andma ei pruugitud just kiirustama. Näiteks on Viljandimaalt Põhjaka külast Matsi talu maalt 1920ndate lõpus või 1930ndate alguses leitud vanade ehteasjade puhul teada, et need ostis leidjalt üles Viljandi gümnaasiumi kooliõpetaja Kukkk[?], kes oli varemgi muinsusi kogunud (ja endale jätnud).²⁹ Asjad ei ole kaugeltki mustvalged – kindlasti ei saa väita, et kes ei tegutsenud riigi (teaduse) kasuks, tegutsenuks tingimata selle kahjuks. Heaks näiteks on siin õpetaja Tammepuu, kelle elule ja tegevusele alljärgnevalt lähemalt keskendun.

Priidu Tammepuu

P. Tammepuu (1938. a 12. septembrini Friedrich Eichenbaum) sündis 4. juulil 1896. a Venemaal, toleaegses Pihkva kubermangus Toropetsi kreisis Peresugi külas eestlastest väljarändajate pojana. 1909. a lõpetas ta Toropetsi luteriusu kihelkonnakooli ning 1913. a asus õppima Andromeri karjakasvatuse ja piimatalituse kooli. Aastatel 1916-1920 töötas ta Jaroslavli piimatalituse katselaboris. Ühtlasi lõpetas Jaroslavli II astme kooli (endine täiskasvanute gümnaasium). 1920. a oktoobris opterus ta Eestisse, plaaniga jätkata õpinguid Tartu Ülikoolis. Kuna tal aga gümnaasium oli lõpetatud Nõukogude Venes, siis teda täieõiguslikuks üliõpilaseks vastu ei võetud ja ta osales õppetöös üksnes lühikest aega vabakuulajana. Sama aasta 30. novembril sai Tammepuust Tartumaal Laiuse kihelkonnas Sadala VI klassilise³⁰ algkooli loodusloo õpetaja. 1921. a suvel õppis ta haridusministeeriumi korraldusel peetud õpetajate ettevalmistamis- ja edasiharimiskursustel ning omandas algkooli õpetaja kutseõiguse. Pärast 37 aastat järjepidevat õpetajatööd Sadalas, jäi ta 1957. a pensionile ning läks elama Elvasse (Tammepuu 1970: 1, 13-16; Tammepuu *s.a[b]*). P. Tammepuu suri 1976. a.

Oma mälestustes on Tammepuu kirjutanud: „Tundsin huvi kodukoha maastiku, looduse, asulate ja rahva ja selle ajaloo vastu“ (Tammepuu *s.a[c]*: 3). Huvi leidis väljundid mitmel viisil. Tammepuu, võttes sütitust professor Walter Andersoni poolt koolidele läkitatud üleskutsest, hakkas Sadalas õpilasi organiseerima lasteluule (salmid, mõistatused jmt) jäädvustamisele. Samalaadne kogumistöö jätkus ka hiljem, siis juba Eesti Rahvaluule Arhiivi tarbeks. Aegajalt hakkas Tammepuu ise kohalikele vanematelt inimestelt mitmesugust rahvaluulet, sh kohapärimusi, üles kirjutama ja Eesti Rahvaluule Arhiivile saatma, samuti etnograafiaalast materjali ERMile ja vähesel määral Eesti Emakeele Seltsile murdematerjale. Tal tekkis ka kavatsus asutada Sadala kooli juurde koduloomuuseum, kus pidid koha leidma nii tema rahvaluulekogu, etnograafilised materjalid, raamatud – aga ka vanad mündid ja arheoloogilised esemed. Tammepuu on kirjutanud: „Endisaegne elu-olu pakkus suurt huvi [...] Soomekeelses kuukirjas, vist Rahva Kool [...], puutus mulle silma, kuidas ühes Soome koolis on korraldatud kooli koduloomuuseum. [...] olid ülesvõtted endisaegsetest tarbeesemetest, kõik paigutatud maitsekalt seintele ja vitriinidesse. Sellest tekkis mõte alustada ka oma koolis koduloomuuseumi jaoks koguma materjali.“ Ruumide puudumisel jäi koduloomuuseumi sisseseadmise kavatsus siiski teostamata (Tammepuu *s.a[b]*; *s.a[c]*: 3-5; 1970: 15-16).

Nii nagu suulist traditsiooni, kogus Tammepuu ka arheoloogilisi leide ja andmeid peamiselt kooliõpilaste abil. Teadaolevalt esimesed arheoloogilised leiud omandas ta juba 1924. a. Tegu oli kahe terve ja ühe pooliku hõbepreesiga, mille oli leidnud mõisa moonamees Reastvere linnamäe lähistel põldu kündes (Tammepuu *s.a[a]*: 27). Tammepuu on oma mälestustes kirjutanud: „[...] kui midagi erakordset kusagil juhtus, kas meteoroloogiline pall telefoni- traatidesse kinni jääma [...]. Või jälle lendavate oravate ilmumine Sekemi metsas, iga kord

²⁹ 1937. a on arheoloogia kabinetile laekunud pronkskirves, mis leitud Põhjaka külas Kase talus ca 20 aastat varem kündmisel (ERA.I108.5.796.L208-208p).

³⁰ Hiljem kooli nimi on mitmel korral muutunud; tänapäeval Sadala Põhikool. Sadala kooli käis õpilasi eeskätt Laiuse kihelkonnast ent ka lähematest Torma kihelkonna piiresse jäänud küladest.

teatati sellest mulle. Ehk ilmus päevavalgele mõni muinasleid või pulmas mõni taat pulmanal-
jaga hakkama saanud, kõigest informeeriti kooli. Nii kogunes andmeid ja materjali kooli
lähemast ümbrusest kuust kuusse, aastast aastasse [...]“ . Leidude eest olevat Tammepuu lisaks
tänamisele enamasti jaganud õpilastele ka väikest tasu maiustuste näol. Ta kogus ka
ajalehtedes ilmuvaid arheoloogiaalaseid sõnumeid ja juhtis neile lastegi tähelepanu. „Ja kui
leide demonstreerisin, siis sai ikka tähendatud, kelle poolt ja kust leitud. Mis leid enesest on ja
millal milleks tarvitusel olnud, milline teaduslik väärtus leiul on“, on Tammepuu märkinud.
On huvitav lisada, et muinasleide võis ta teinekord saada neiltki, kel juba Sadala kool seljata-
ga: „[Ka] Endisi õpilasi saatsid muinasleide (Ove Karu Palupera 7-kl koolist Kodisma Soodla
väikese kivikirve). Aga ka juhatasid kätte (Kõnnu kruusaaugust leitud kivikirves). Vestlused
õpilaste hulgas aitasid palju kaasa, et leiud alal hoiti“ (Tammepuu *s.a[c]*: 13-14, 17).

Tammepuu kirjutab oma mälestustes, et ta tegi kevaditi ja sügiseti klassidele ekskursionsioone Sadala lähiümbruskonnas (kuni umbes 6 km raadiuses), nooremate õpilastega lähematesse kohtadesse, vanematega ka kaugematesse. Selliste õppekäikude sihtmärkideks näivad olevat olnud ennekõike kohapärimuspaigad, need aga olid enamjaolt ühtlasi ka arheoloogilised objektid. Selliseid käikusid meenutab ta ülimalt positiivsusega: „Iga-aastased kevadised õppekäigud kooli lähemasse ümbrusse: ohvrikivi, Kuldkirstu allikas, Kalmuväljale, Kuusiku linnamäele, Kalmuorgu jm äratasid lastes armastust kodukoha ja ta mineviku vastu ja rikastasid teadmiste poolest ning laiendasid õpilaste silmaringi“ (Tammepuu *s.a[c]*: 3).

Tammepuu mälestustest ei selgu, kuidas selliste õppekäikude läbi viimine alguse sai. Võib aga arvata, et tõenäoliselt said need alguse haridusministeeriumi üleskutsetest. 10. jaanuaril 1930. a saadeti Eesti koolidele ja raamatukogudele ministeeriumi poolt ringkirja nr 31648 juures brošüür „Hoidke kodumaa muistseid mälestusmärke“, mis tutvustas muinsuskaitseaduse põhimõtteid ja selgitas, osalt illustatsioonide toel, muinasleidudele sattumise võimalusi ja seda, kuidas neil puhkudel käituda tuleb. 5. mail 1931 koolivalitsustele saadetud ringkirjas nr 2197 avaldas ministeerium palvet, et ajaloo ja koduloo õpetajad igal kevadel vähemalt ühel tunnil selgitaks õpilastele muinsuskaitse mõtet eelnimetatud brošüüri ulatuses. Teiseks, et õpetajad paluksid õpilasi, et nood neile teatavaks teeksid võimalikke uusi muinasleide ja hädaohus olevaid muistiseid. Ringkiri põhjendab palvet järgmiselt: „Välismaal, eriti Soomes on saavutatud häid tagajärgi muististe kaitse selgitamise teel koolides. Meilgi on seniste kogemuste järgi näha, et koolide kaudu vastav selgitustöö võib anda paremaid tagajärgi muinsuskaitse populariseerimiseks“ (ERA.2013.1.892.L87). Haridusministeeriumi 1936. a 15. mai ringkiri nr 2103 kutsus juba koole üles käimasoleva aasta 25.-28. mail tähistama muinsuskaitsepäeva. Ringkirjas on muuhulgas öeldud: „Koolijuhatajate äranägemise järgi võib selle päeva sisustamine toimuda kas muinsuskaitse sisu ja tähenduse selgitamises 1-2 õppetunni jooksul [...] või ekskursionsiooni korraldamisega ümbruskonna tähtsamate eelajalooliste ja ajalooliste mälestusmärkide tundmaõppimiseks [...]“ . Analoogne ringkiri saadeti laiali ka näiteks 1937. a (Jõekalda 2009: 72).

Muinsuskaitsealast selgitustööd tehti kooliõpetajatele iseenesest küll ka mitmesugustel loengutel ja ettekannetel. Näiteks Ney on sellesisulise kõnega esinenud 2. ajalooõpetajate kongressil Tallinnas, mis toimus aprillis 1927 (Möller 1927: 466). Prof Moora esines mitmelgi korral õpetajate täienduskursusel Tartus; inspektor Laid algkooliõpetajate täienduskursustel Võrus jm (Schmiedehelm 1935: 8-9). Et Tammepuu mõnd sellist ettekannet oleks kuulamas käinud, on väga võimalik, aga konkreetseid andmeid selle kohta pole.

Kahtlemata mängis aga suurt rolli ajakirjandus. Nagu eelpool juba äramärkimist leidnud, koolimuuseumi asutamise idee sai Tammepuu üht Soome kooliajakirja lugedes (kusjuures, pole võimatu, et sellist ajakirja suunas teda lugema just see eelmainitud ringkiri, mis Soome näidet eeskujuks seadis). Ajalehti lugedes, nagu samuti juba eelpool märgitud, hoidis Tammepuu silma peal muinasleidude kohta käivatel teadetel. Võimaluse korral võis ta võtta jalgrattal ette ka pika teekonna, et saada võimalus mõne huvipakkuvama leiu omandamiseks,

nagu näitab tema reaktsioon ajalehest Savastvere leiust lugedes (vt Lisa 7). Mõõda kruusaseid teid edasi-tagasi kokku 110 km maha sõita loetud arvu pronksist käevõrude ja kaelaehete pärast, tõendab huvi ja tahet, mida alahinnata on raske.

Nagu paraku küll tõendab Tammepuu kirjeldatud lugu, kuidas ta ühe katkise ja roostes paja, mida plaanis ERMile üle anda, edasise korrosiooni vältimiseks tavoti või vaseliiniga sisse määris (vt Lisa 7), siis tuleb märkida, et ta ei pruukinud küll esemetega toimida alati päris korrektsel viisil (seaduses ettenähtud korras). Seadusest oli ta kahtlemata teadlik, kui mitte teisiti, siis vähemasti ajalehtede vahendusel küll. Kui ta ka seadust ennast lugenud polnud ja selle täpsete sätetega seetõttu vähem kursis, siis kooliõpetajana oli ta kindlasti eelpool mainitud 1930. a koolidele saadetud brošüüri omanik, milles on ka esile toodud, et muinsusi puhastada ei tohi.³¹ Tõsi, pole küll teada, mis aastal see kõnealune pajakonserveerimine toimus, kuid et Tammepuu oma mälestustes (mis kirjutatud alles millalgi nõukogude ajal) oma teguviisist räägib kui teenest muusemi suhtes, siis tuleb märkida, et vallasmuististega ümberkäimise teaduslikult põhjendatud nõuded polnud talle ka tol ajal veel tuttavad. Vastasel korral oleks ta mälestustes toonast tegu oma hilisemate teadmiste taustal kindlasti kuidagi kommenteerinud.

1939. a seisuga oli 362 muinsuskaitse usaldusmehest tervelt 62% elukutselt kooliõpetajad. Tegu oli teadliku otsuse tagajärjega. Nimelt 27. jaanuaril 1934 usaldusmeeste võrgu teemat Muinsusnõukogus arutades on kiidetud ühiselt heaks mitte üksnes võrgustiku kui sellise loomine, vaid ka pandud ka paika, millistest inimestest see koosnema peaks hakkama: „Muinsuskaitse usaldusmeesteks kutsutakse mehi, kel selleks huvi ja võimeid, eeskätt kooliõpetajaid, hariduslike ja teiste organisatsioonide tegelasi jne“ (AI.30.1.2). Usaldusmeheks hakkamine oli loomulikult vabatahtlik ja et tõesti suur hulk õpetajaid on oma nõusoleku selleks andnud, näitab nende huvi suurust muinsusküsimuste vastu.

Üldiselt nähti haridusministeeriumis usaldusmeeste võrku luues ette, et igas vallas, kui mitte rohkem, siis vähemasti üks usaldusmees peaks seal kindlasti olema (Muinsushooldajad ja... 1936: 1). Sadala vallas sai usaldusmeheks Eedu Mäepalu, kes olid Sadala koolist linnulennult ca 3 km kaugusel asunud Leedi kooli õpetaja (AI.[Usaldusmeeste kartoteek]).

Ent Tammepuu nime usaldusmeeste kohta käivas dokumentatsioonis väga ei leia. Olen kusagil arhiividokumentides kohanud küll Tammepuu põhimõttelist nõusolekut hakata usaldusmeheks, kuid et ta ka tegelikult selles ametis oleks olnud, selle kohta tõendust pole. Ühtaegu puuduvad igasugused märgid, et Tammepuul oleks haridusministeeriumi teaduse- ja kunsti osakonna või siis otse arheoloogia kabinetiga olnud mingisugust muinasleidude teemalist kirjavahetust. Ametivõimud temast ja tema tegevusest igatahes teadlikud on olnud, vähemasti kuigivõrd. Seda tõendab üks 1937. a Laidile adresseeritud paber, kus Otto Tammeraid³² on lakoonilisel viisil märkinud: „Vanad maaleiud? // Sadala kooliõpetaja // Laius-Tähtvere³³“. Lisatud, et andmed on ta saanud 1935. a suvel, kuid kellelt, ta ei teadvat (AI.30.1.312). Ja veel, muinasleidude kartoteegis (AI.[Usaldusmeeste kartoteek]) leidub Laiuse kihelkonna jaos kaks sedelit leidude kohta, mille puhul on märgitud, et need on „hr Eichenbaumi“ käes. Kahjuks pole sedelitel oleva info kogumise aeg dateeritud. Igal juhul see on ka kõik, mis mul leida on õnnestunud.

Miks Tammepuust Sadala valla muinsuskaitse usaldusmeest ei saanud, selle algpõhjuseks tuleb arvata tema varasemad pettumused ERMis (vt Lisa 7), üksnes millest nähtavasti ka piisas, miks hakata eitavalt suhtuma arheoloogia kabinetti. Pettumus tekkis sellest, et talle tundus, et asju, mida ta ERMile pakkus, viimase poolt ei väärtustatud piisavalt. Tamme-

³¹ Tõsi, seda võib-olla liiga pehmes stiilis: „Ärgu ka katsutagu asju kuidagi lihvida, murda, ehk ka puhastadagi. Kui neil mõnikord juhtub peal olema inetu savi- või mullakord – jäetagu see alles; küll neid pärast tarbekorral puhastatakse muuseumis“ (Hoidke kodumaa... 1929: 6-7).

³² Metallikunstnik ning etnograafiliste ja arheoloogiliste esemete kolleksionäär.

³³ Tegelikult Laius-Tähtvere. Sadala valla varasem nimi.

puu tuttavad kohalikud inimesed, kellelt ta rahvaluulet ja etnograafilist materjali oli kogunud, omakorda leidsid, et ärgu ta linna muuseumisse enam midagi pakkugu, põhjendusega: „[...] see pole ka kusagilt pärit, et me muretsegu muuseumile linna eksponaadid ja kui läheme muuseumi, siis maksa veel sissepääsu eest ka“. Siinpuhul võib avaldada kartust, et taolist laadi suhtumine võis maainimeste seas vaadeldaval ajajärgul üsnagi levinud olla, seda enam, et Tammepuu sõnul valitses linlastel tol ajal teatav üleolekutunne maal elavate inimeste suhtes. Küllap püüdsid siis viimased samaga vastata.

Isegi kui Tammepuu pahakspanu aja jooksul hajunuks, siis eelduspäraselt, koostööd muinsuskaitset teostavate institutsioonidega poleks ta saanud enam alustada, kuivõrd tal oli ometigi kord juba otsuseks võetnud Sadalas koolimuuseum asutada, suhtlus ametivõimudega oleks selle plaani aga tõenäoliselt nurja ajanud. Riik/arheoloogid nimelt ei soosinud neile oluliste leidude laialipillutatust erinevate väiksemate muuseumide vahel. Ühest küljest küll teati ja tunnistati seisukohta, et harilik kodanik oluks loogiliselt võttes rohkem huvitatud muuseumist, kus tema poolt annetatud esemed on sisuliselt alati silma all ja võimalus kogude kujunemist ning käekäiku jälgida, samal ajal kui mõnda kaugel asuvasse ta võib-olla ei sattunudki kunagi. Samuti oluks kohalikel muuseumitel palju paremad võimalused kontaktipidamiseks ümberkaudse rahvaga kui keskmuseumil ja seetõttu parem jälgida leidude ilmsikstulekut ning äratada rahvas muinsusteadlikkust (Schmiedehelm 1935: 10-11). Ühesõnaga, ühel sellisel kohamuuseumil oluks sotsiaalse väärtuse kandjana tõepoolest tänuväärne roll muinsuskaitse huvide teenistuses.

Teisest küljest eksisteerisid aga vägagi mõistlikud põhjendused, mis paraku selle positiivse külje üles kaalusid. Nimelt oli leidude koondamisel ühte kesksesse muuseumisse see väga oluline mõte, et hõlbustada uurimistööd. Samuti toimunuks väiksel kohalikul muuseumil kogude kureerimine mõne isiku kõrvaltööna põhiameti kõrvalt, kes poleks aga kindlasti suutnud end pühendada sellisel määral, nagu muuseumi pärisametnik. Puudulikuks võinuks jääda leidude dokumenteerimine ning võis ka kergemini ette tulla leidude segaminiminekut. Sellele lisandus veel teisigi momente: leidude säilitamiseks ja eksponeerimiseks ei pruukinud olla sobivate tingimustega ruume (temperatuur, niiskus jne), puudusid võimalused leidude konserveerimiseks jne (Schmiedehelm 1935: 10-11).

Olles hiljemalt juba 1924. a leide omandanud, oli Tammepuu ometigi kogu sõjaeelse, ja vististi ka järgse aja, kuni pensionipõlveni välja, muinsuskaitseinstantside suhtes sisuliselt otsekui diplomaatilist puutumatus omav persoon, kuigi tema tegevus neile, kui mitte teisiti, siis umbkaudugi teada oli. Tammepuu tegevus oli täiesti avalik, kuivõrd ta arutas temaatikat nii oma õpilastega klassitunnis kui ka sõprade-tuttavatega eravestlustes; vajadusel on ta teadlikult informeerinud oma kolleege. Nii on Tammepuu mälestustes juttu ühest huvitavast vahejuhtumist, kus Sadala koolis naiskolleeg heitis talle ette näiteringi, laulukoori, kaitseliidu jne töös mitteosalemist. Tammepuu kirjutab: „Vastasin seekord talle kaunis teravalt [...] Lisasin veel sinna juurde, et mina harrastan omale südamelähedasemat ja palju paremat ajaviidet sellega, et kogun rahvaluulet, murdematerjali, etnograafia ja arheoloogia alast materjali. Tegelen numismaatikaga jne. Küllap see pole sugugi halvem seltskonnatöö kui teie oma. Sellele järgnevast kõnelusest temaga selgus, et ta, vaeseke, ei teadnudki, millega ma tegelen oma vabal ajal“ (Tammepuu 1970: 23-24).

Et ametivõimud pole pidanud tarvilikuks reageerida ja näiteks kohalikele konstaablile korraldust saata Tammepuu leidude kogu konfiskeerida (jääb üldse küsimärgi alla, kas nad tema tegevuse kohta üldse lähemat informatsiooni kogusid), on kummaline. Võib aga oletada seda, et selliseid isikuid oli ikka palju enam, kui üksnes Tammepuu. Mis kinnitab ptk 1 üht olulist järeldust, et muinasleide hulk, mis sel ajal eraisikute kätte jäi, pidi tõesti suur olema.

Ei saa aga öelda, et need esemed siis teadusele tingimata kadunuks jäidki. Nii ka Tammepuu juhul. Et Sadalasse muuseumi loomisest olude sunnil midagi välja ei tulnud, siis vanemas eas on Tammepuu annetanud osa oma kogudest Elva rajoonidevahelisele koduloomuu-

seumile ja osa Tartu rajoonidevahelisele koduloomuuseumile³⁴ (Tammepuu 1970: 16). 1959. a kirjutas ajaleht Sirp ja Vasar: „Elva loodavas rajoonidevahelises koduloomuuseumis võib tihti kohata hallipäist, rõõmsate silmadega pikakasvulist meest. Ta toob siia uusi üleskirjutusi kohaliku rahvaluule alalt või mingisuguseid leitud esemeid. Pensionärina pühendas endine õpetaja Priidu Tammepuu end täielikult koduloo uurimisele. Tema poolt kogutud eksponaadid moodustavad suure osa organiseeritava muuseumi fondidest“ (Väsimatu koduloo-uurija 1959: 6).³⁵

³⁴ Praegune Tartu Linnamuuseum. Sealses arheoloogiakogus on Tammepuult pärinevaid artefakte 8 alanumbrit (säilitusüksuseid kokku 40), saadud 1956. a. Et osa tema valduses olnud muinasleide on muuseum omal ajal kandnud arvele etnograafiliste asjadena, siis tegelik temalt saadud arheoloogiliste esemete arv jääb antud juhul lahtiseks (Tiidu 2015).

³⁵ Hilisem Tartumaa Muuseum. Kogud on liidetud ERMi kollekttsiooniga. Muuseumi tulmeraamatu järgi on Tammepuult 1959. a vastu võetud 95 leiunumbri jagu arheoloogilisi esemeid.

V MAAOMANIKUD

Haridusministeerium teatas maaomanikele, kelle maal mõni kaitse alla võetud muistis asus, muistise registreerimisest teatelehe saatmisega, mille viis kohale politsei. Teatelehe konts tuli politseil tagasisaata maaomaniku allkirjaga, mis tõendas, et ta teate kätte oli saanud. Teateleht sisaldas peale ametliku osa (omaniku ja talu nimi, ning muistise kirjeldus ja registrinumber) ka veel lühidat kokkuvõtet muinsuskaitseasendusest ja sundmäärustest, püüdes omanikele selgitada muististe säilitamise ja teadusliku uurimise mõtet (Schmiedehelm 1935: 5).

Muinsuskaitse tõi maaomanikele kaasa üsna suuri omandiõiguse kitsendusi. Kuigi kaevamine, kündmine jmt kultuurkihti kahjustavad tegevused kaitsealusel muistisel polnud täieliku keelu all, tuli maaomanikul, juhul kui tal oli soov mõnel eelnimetatud viisil muistist kasutada või hävitada, sellest aegsasti haridusministeeriumile teada anda. Kui palve leiti olevat piisavalt põhjendatud ja tingimused võimaldasid (vaba tööjõu olemasolu, sobivad ilmastikuolud jne), saadeti kohale asjatundja, kes muistise läbi kaevas, peale mida sai võimalikuks selle kaitse alt vabastamine (*Op cit.* 1935: 5-6). Järgnev alapeatükk tuginebki maaomanikelt teaduse ja kunsti osakonda laekunud kirjalikele avaldustele, kus antakse teada kas soovist ühel või teisel põhjusel muistist kaitse alt vabaks saada või siis küsitakse rahalist kompensatsiooni eraomanduse õiguste kitsenduste eest. Käsitlusele tulevad mulle teadaolevatest palvekirjadest enam kui pooled. Ülejäänud midagi põhimõtteliselt uut ei lisa.

Kirjad ministeeriumile

Peaaegu et reeglina on kirjades teemaks taluomaniku maal asetsev kalme või kalmed. Siinkohal on huvitav välja tuua tõik, et 1927. a Tallinnas peetud II ajalooõpetajate kongressil on Ney oma ettekandes „Muinasvarade kaitse ja ajaloo õpetaja“ muuhulgas rääkinud kalmete tähtsusest uurimisallikana ja öelnud seejuures järgmist: „Kahjuks puudub rahva seas kalmete vastu selline lugupidamine, milline on rahval näiteks maalinnade vastu“ (Möller 1927: 467). Toonane Ney väide leiab maaomanike kirjade näol küllaldast tõendust.

Tartumaalt Voika³⁶ külast Jakobi talust pärit Karl Hansen on 1926. a 26. juulil kirjutanud, et tema oma maal oleva kivikalmu³⁷ kividest ja kalmul kasvavast metsast lootis ta saada ehitusmaterjali, kuid nüüd on see seadusega keelatud, ning isegi karja ei tohtivat ta sinna lasta. Avaldab soovi, et „kiires korras“ kas osalise tasumise või siis täieliku ostu teel saaks majapidamisele tekitatud kahjud hüvitatud (ERA.1108.5.374.L34-34p). Antud kirja puhul tekib küsimus – nii mitmeski mõttes –, et kas kalme sai üldse olla sobiv paik karjatamiseks. Kui kivid jäid enamjaolt rohukamara alla, siis füüsilises mõttes küll. Mentaalses mõttes ta ilmselt seda aga ilmselt ei olnud – või õigemini, oleneb väärtushinnangutest. Võime antud juhul järeldada, et religioosset väärtust maaomanik oma valduses paiknevale kalmele küll ei omistanud.

Ney on 11. augustil K. Hansenile vastanud, et vastavalt sundmääruse (vt Lisa 2) § 1 pole keelatud kalmele karja laskmine ega ka puude raiumine, kuivõrd palgimetsa kalmetel harilikult üldse ei kasvagi. Kive võib võtta § 7 sätestatud korras, st varemalt sellest haridusministeeriumile teatades, et oleks võimalik kalmest rikkumatul kujul joonistusi või ülesvõtteid teha (ERA.1108.5.374.L36). Mingil põhjusel on maaomaniku poolt asi tookord katki jäetud. Kuid 1932. a 2. mail on haridusministeeriumi laekunud samast talust taaskord kiri. Sedapuhku on alla kirjutanud Karl Friedrich Hanson – käekirja põhjal otsutades on tegu siiski sama mehega, kes oli kirjutanud ka 1926. a. Oma varasemale kirjale jätab ta igatahes viitamata. Samas soov on sisuliselt täpselt seesama, mis ennegi: „Tahan lähemal ajal oma talu

³⁶ Nüüdisaegne haldusjaotus.

³⁷ Tänapäeval arheoloogikirjanduses tuntud Nõo Jaagupi tarandkalmena.

maal asuvalt kivikalmult, mis on võetud riiklikku kaitstud muinasvarade registrisse [...], hakata ehituseks kuuski mahalõikama ja kive lõhkuma“ (ERA.1108.5.704.L34). Mis põhjusel ta kuus aastat varem oli selles osas ümber mõelnud, jääb selgusetuks. Igal juhul on arheoloogia kabinet otsustanud, et aja- ja rahapuudusel käimasoleval suvel kaevamisi läbi ei viia; Hansonile otsustatakse aga lubada kuuskede lõikamist tingimusel, et kalmepind (st kivid ja puujuured) jääksid lõhkumata (ERA.1108.5.704.L36). Kas Hanson seda võimalust kasutas pole teada, igal juhul üksnes sellise õigusega ei näi ta olevat piirduda soovinud. Viimast tõendab asjaolu, et järgmise aasta 27. mail on Moorale väljastatud kaevamisluba kõnealuse kalme läbikaevamiseks (ERA.1108.5.796.L243). Kaevamised kestsid 1935. aastani (AI 3236).

Viljandimaalt Mõnnaste³⁸ külast Roobe talust Hans Jürgensilt 29. juunil 1927 kirjutatud kiri oli motiveeritud maaprobleemist. H. Jürgensi maa peal on kaitsealune kivikalm, kuid: „Nii kui meie esivanemad seletavad, ei pidavat tähendatud kalmul mingisugust muinasasjalikku tähtsust olema, sest olevat kasvanud põllult kokku veetud kivide näol [...]. Mainitud kalm seisab minu kõige paremal põllu osal, kus ilma aruta seisab hea tükk kõige paremat maad ja niisamuti ka takistab väga põlluharimist. Pealegi kogub talve jooksul palju lund kokku, mis kevadel kunagi ära ei sula ja rikub oma ümbruses oleva vilja ära“. Soovib luba sügisel kalmu lõhkuda (ERA.1108.5.441.L111-111p).

Jürgensi kirjale analoogilisi võime leida terve rea. Ehk et sageli on peremehed olnud huvitatud kalmealusest maast. Andrei Habarov Petserimaalt Viski külast 3. novembril 1927 kirjutatud palves märkis tema maal asunud 0,05 hektaril kaitsealuse kalme³⁹ kohta: „Silmas pidades, et Petserimaal maapidajatel üleüldse maad kasutada vähe on, nõndasama ka mul“. Arvestades seda suurt kahju, mis tal oma sõnul kanda on tulnud, palus ta kompensatsiooniks 5000 marka (ERA.1108.5.442.L76). Viljandimaalt Sammaste⁴⁰ külast Taru talu omanik Jaak Ruubel oma 24. mail 1927 kirjutatud palves märgib, et tema talu krundil on kaks kaitse alla võetud kalmet⁴¹, millega ta on kaotanud kokku ½ vakamaa⁴² suuruse maa-ala ning selle eest soovib ta rahalist kompensatsiooni (ERA.1108.5.441.L80-80p). Aleksander Asur kirjutab 1. augustil 1937 Ahjalt, et Ahja-Rasina tee ääres Kadaja silla juures tema heinamaal asub muinsuskaitsealune Kabelimägi, mille puhul on tal võimalus lasta see teetäiteks ära vedada, mis läbi võidaks ta ¾ vakamaad kultuurheinamaad juurde, mis talle väga oluline. Palub luba mäe äravedamiseks või siis tasu, kui mägi tuleb puutumatuna alles jätta (ERA.1108.5.951.L229).

Tartumaalt Verevi külast Läätsa talust Mari Peetersi poolt 22. septembril 1930 kirjutatud palve tema talu maal asunud kivikalme⁴³ asjus, on erandlik, kuivõrd rohkem selliseid kirju, kus ka kahjurite teemat puudutatakse, ma kohanud ei ole: „[...] [kalme] tuntavalt takistab põlluharimist ja levitab umbrohu tekkimist viljasse, samuti on ka peidukohaks igasugustele tõukudele, mille põhjusel olen sunnitud eelpool nimetatud kivikalmu kõrvaldama“. Soovib, et koht vabastataks kaitse alt ja saadetakse kohale asjatundja uurimistööd läbi viima (ERA.1108.5.703.L19).

22. märtsil 1936 on Anton Paalpere haridusministeeriumile saatnud kirja, et ta soovib Järvemaal Virika külas Mihkli talu maal asuvale kalmele⁴⁴ pitsikuuri ehitada (ERA.1108.5.865.L11-11a).

Millised olid arheoloogia kabineti/haridusministeeriumi reageeringud palvetele? Päästekaevamistega Jürgensi maal oli arheoloogia kabinet nõus, kuid leides, et „[...] see

³⁸ Nüüdisaegne haldusjaotus.

³⁹ Vana nr 326.

⁴⁰ Nüüdisaegne haldusjaotus.

⁴¹ Mälestis nr 13214 (Sammaste Kabelimägi) ja 13215 (Sammaste Taru kivikalme).

⁴² Ilmselt on mõeldud siin Riia vakamaad (ca 0,37 ha).

⁴³ Vana nr 778.

⁴⁴ Vanad nr 1023 ja 1053 (kalme oli üliõpilaste poolt kahekordselt kirjeldatud).

kaevamine ei näi eriti hädatarvilik olevat, siis peaks omanik muidugi ise ja omal kulul muretsema kaevamisteks tööjõud“ (ERA.1108.5.441.L112). Kalme on siiski jäänud läbi kaevamata.⁴⁵ Dokumentatsiooni küll selle kohta pole, kuid on tõenäoline, et kaevamised jäid teostamata põhjusel, et omanik ei pidanud kaevamiste oma kulul finantseerimist mõeldavaks. 1925. a muinsuskaitseaduse § 10 küll ütles, et: „Kahjud, mis saab maaomanik muinasvarade kaevamisel [...], tasutakse omaniku või ettevõtja nõudel Haridusministeeriumi poolt vastastikkuse kokkuleppe alusel“. Seda aga ei pruukinud maaomanik teada. Keeruline siiski midagi kindlat väita, kuivõrd kirju Jürgensilt on ainult üks. Olgu öeldud, et rohkem ühegi analoogse palve puhul ma seda kohanud pole, et arheoloogia kabinet oleks eeldanud, et kaevamiste kulud tasub maaomanik.

Habarovile on vastatud 12. detsembril 1927, et tasumaksmiseks, „eriti nõutud määral“, puudub seaduslik alus; tuleval suvel lubatakse muistis läbi uurida, peale mida võib ministeerium selle kaitse alt vabastada (ERA.1108.5.442.L78). 1928. a ongi Moora Viski külas kaevamisi toimetanud (AI 2654). Ruubelile on vastatud, et kui maa-ala on künni või ehituse alla võetud enne muinasvara registreerimist, siis võib seda ka edaspidi samal määral kasutada. Kui aga seni on puutumatusena seisnud, kuid nüüd kasutamine möödapääsmatuks osutunud, siis tuleb selleks luba nõutada 1926. a sundmääruses ettenähtud korras. Kummalgi juhul pole aga tegu mingisuguse kahjuga (ERA.1108.5.441.L81). Päästekaevamisi pole tookord toimunud ja asjaolu, et Ruubelilt rohkem kirju ei ole, tõendab, et viimane oli siiski rohkem huvitatud rahast kui maast. Teoreetiliselt on küll võimalik, et ta kalmeid vahest hoopis omavoliliselt on püüdnud likvideerida, selle kohta puuduvad aga andmed. Igal juhul on kõnealused kalmed kaitse all praegugi.⁴⁶ Asurile on 27. augustil 1937 vastatud, et enne kaitse alt vabastamist tuleb Kabelimägi läbi uurida, mis aga käimasoleva aasta töökavasse ei mahu ja teostatakse seetõttu võimaluste piires edaspidi (ERA.1108.5.951.L230). Ometigi jäidki kaevamised mingil põhjusel teostamata. Mägi on kaitse all ka tänapäeval.⁴⁷

M. Peetersi kirja nurgale on Ney märkinud, et palve rahuldamine saab olla võimalik alles järgmisel suvel (ERA.1108.5.703.L19). Verevi Läätsa kalmet kaevaski Schmiedehelm 1931. a 10.-13. juunil (AI 2766). 1936. a 25.-29. mail on Virika külas asunud kalme läbi kaevanud Artur Vassar (AI 3407).

Nagu ilmneb nii mitmestki näitest (nt Peeters, Asur) tuli maaomanikel teinekord üsnagi kaua oodata päästekaevamiste läbiviimist. Mis on ka loomulik, kuivõrd kaevamisteks oli vaja sobivaid ilmastikuolusid, vaba tööjõudu, rahalisi ressursse jne. Võis siis juhtuda ka sedagi, et ooteaeg taluperemehe jaoks väga pikalt venima jäi. Näiteks Jaan Kall Võrumaalt Hannuste külast kirjutas 27. novembril 1930 teaduse ja kunsti osakonnale kivikaldest, mis kujutas endast suurt kivide ahervart ning mille ta oli määranud müügiks. Juba 24. oktoobril 1929 oli ta haridusministeeriumile läkitanud palve, et kalme saaks kaitse alt vabastatud. Oodanud 1929. a sügise, 1930. a kevade ja veel suvegi, polnud ometigi senini päästekaevamisi läbi viidud. See pani teda ministeeriumile kirjutama pahase kirja; „Minu arusaamise järgi nii ikka õiglane talitada ei ole. On Teil õigus võõrandada minu kalmistu, siis tehke seda seaduse nimel, aga lihtsa vahikirjaga minu omandusele arest panna ja seda mitte lahendada vististi küll õiglane ei ole“ (ERA.1108.5.600.L80). Päästekaevamised on läbi viidud alles 1931. a 14.-19. mail (AI 2767).⁴⁸ Seega oli J. Kall pidanud kalme läbiuurimist ja kaitse alt vabastamist ootama kokkuvõttes ca poolteist aastat. Kahtlemata mõjusid sellised

⁴⁵ Mälestis nr 13341.

⁴⁶ Kalmistu nr 13214 ja kivikalme nr 13215.

⁴⁷ Mälestis nr 10958.

⁴⁸ NB! AI peakataloogis on maaomaniku nimeks märgitud „J. Kaal“. Kultuurimälestiste riikliku registri andmeil on tänapäeval samas külas kaitse all mälestis nr 13792 (kivikalme „Lastekalmatu mägi“). 6.4.1931 Muinsusnõukogu protokollist selgub, et Laiu poolt läbi kaevatud (läbi kaevata planeeritav?) kivikalme võetakse kaitse alt maha, alles jättes sama numbri all registreeritud teise kivikalmu.

situatsioonid, kus maaomanikul oli liiga kaua oodata lastud, muinsuskaitse mainele mitte just hästi.

Et muistise alalhoiu eest oleks maaomanikule tasu makstud, olen kohanud vaid ühel juhul. 1932. a kaevas Moora Tartumaal Verevi külas Sandimärdi talu kalmet⁴⁹ (AI 2817), kuna omanik vajanud ehituseks kive (Schmiedehelm 1935: 6). Kaevamiste käigus kujunes aga seisukoht, et kalmu võiks pärast kaevamisi rekonstrueerida. Ministeerium tegi omanik E. Toomile ettepaneku kaitsta kalmet umbe kasvamise eest, pakkudes selle eest tasuks 5 krooni ühe suve kohta (ERA.1108.5.704.L247). Toom – olgugi et oli esialgu tahtnud kive omandada, on kalme korrahoiu eest pakutava summaga nõustunud tingimusel, et ka kalme-aluse maa eest saab ta tasu 5 krooni ühe aasta kohta, kalme lahtikaevamise hetkest alates. Miks, seda võib juba eelpool käsitletud näidete põhjal aimatagi: see asuvat keset tema kõige paremat põllu-maad; lisandusid ka asjaolud, et ta ei saa põldu harida päris kalmeni, samuti tuli külastajate jaoks tagada juurdepääsutee kalmeni (ERA.1108.5.704.L248). Ministeeriumipoolses vastuses pakuti talle seepeale kalme korrahoiu eest ühes kahjutasuga maa kasutamata jätmise eest 7 krooni aastas (ERA.1108.5.704.L249). Toom nõustus (ERA.1108.5.704.L250).⁵⁰

Tvauri on kirjutanud: „Veel 1930. aastatel hariti üles iga kõlblik maalapp, hein korjati kokku ka kraavipervedelt ja soost“ (Tvauri 2001). Peremeestel, kel maad polnud palju, näiteks asundustalude pidajad, olude sunnil lihtsalt ei jäänudki muud üle, kui tõesti iga nurk oma maast võimaliku ökonoomselt ära kasutada. Järgmise alapeatüki kontekstis käsitlemisele tuleva Jäbara näite puhul oligi tegu asundustalude omanikega, näiteks Tuiv, kes ühe sealsetest kalmetest osaliselt üles kündis.

Looduslikud pühapaigad

Ei saa väita, et just matmispaigad olid inimestele n-ö pinnuks silmas ja et muud liiki muistiseid rohkem austati. Pigem oli asi selles, et neid oli kaitse alla võetud teiste muististeliikidega võrreldes lihtsalt väga arvukalt: 1. juuni 1935. aasta seisuga 814 (kokku on arvestatud nii kääpad, kivikalmed, kui lihtsalt matmiskohad⁵¹) (Schmiedehelm 1935: 4). Niisiis tervelt 63% kaitsealuste muististe üldarvust – selline arvukus tingis loomulikult ka suurema tõenäosuse, et nende kaitsmise küsimusega suhtelises mõttes rohkem tegemist tuli teha.

Vaid paaril juhul olen kohanud palvekirja, milles väljendatakse soovi saada luba ohvrikivi lõhkumiseks (vt nt AI.30.1.3.8). Näiteid maaomanike suhtumise kohta on võimalik aga saada ka muudest allikatest, mitte üksnes palvekirjadest. Näiteks kirjutas ERMi korrespondent August Isberg Läänemaalt Haeskast 14. septembril 1935 haridusministeeriumile, et ta palub volitust keelata maaomanikke nende maal asuvaid ohvrikive hävitamast. Ta jätkab: „[...] meil on kohapeal õige palju selliseid kive, mis peagi peremeeste poolt on juba osalt hävitatud ja mida kavatsetakse veel hävitada [...] olen seda neile selgeks teinud, et ei tohi muinsust lõhkuda, nemad vastavad, see ei ole teie asi, teen oma maa peal asuvate esemetega, mis soovin [...]“ (ERA.1108.5.439.L372). Ühe kivi juurest leidnud lõhkuja ka vanu rahasid (ERA.1108.5.439.L374). Haridusministeeriumist saadeti Haeska konstaablile palve keelata muististe hävitamine ja teha ka korraldus leidude saatmiseks ministeeriumisse (ERA.1108.5.439.L373).

⁴⁹ Mälestis nr 12960

⁵⁰ Kalmete korrastamise ja eksponeerimise mõte polnud iseenesest esmakordne. Juba 1931. a suvel Virumaal Ojaveski külas teaduslikult läbikaevatud kalmu sooviti korda seada ja ekskursantidele demonstreerimiseks säilitada (ERA.1108.5.704.L47; AM 349). Ettepanekuga oluaks maavaldaja nõus ainult asjakohase tasu eest (ERA.1108.5.704.L49). Kas tasu osas jõuti kokkuleppele, selle kohta aga andmed puuduvad.

⁵¹ Kõik, mis polnud ei kivikalmed ega kääpad. Valdava osa moodustasid neist tõenäoliselt keskaegsed külakalmed (Schmiedehelm 1935: 5)

Väga huvitava näite maaomanike suhtumisest muististestesse (samal ajal ka nende uurimisse) annavad Virumaal Püssi valla territooriumil ajavahemikus 1925-1934 toimunud sündmused. 1925. a suvel alustas seal endise Jäbara mõisa maal asuvatel asuvatel pronksi- ja rauaaegsetel kalmetel väljakaevamistöid Schmiedehelm. 25. augustil 1925 teaduse ja kunsti osakonnale laekunud kirjas ütleb ta, et tema kaevatavat kalmu on öösiti käidud lõhkumas, ilmselt aardeotsimise eesmärgil, ja kahtlustab selles maaomanikku, Moldova küla Kolbaka talu peremeest Tuivi (ERA.1108.5.373.L19). Teemat kajastasid ka ajalehed. Näiteks Vaba Maa: „Nüüd on ette tulnud nimetatud matusekohtade [s.o matusekohad endistel mõisapõldudel, mis olid läinud asunike kätte] uurimises ülepääsemata raskusi. Asunikud ei usu, et uuritakse puhtteaduslikust küljest – arvavad, et otsitakse varandusi. Nad ei lase kaevamisi toimetada, tulevad ja lõhuvad öösel selle töö, mis päeval tehtud [...]. Ka siin [s.o Jäbaras] lõhkusid asunikud öösel pooleli oleva töö ja keelasid kategooriliselt kaevamised“ (Kui Eesti... 1927: 6).

1934. a 15.-27. juunil teostas Schmiedehelm Jäbaras (järjekordseid) väljakaevamisi. Sealviibides selgitas ta aga välja ka mitu muinsuskaitseaduse rikkumist. Esiteks, Jäbara kiviakmete rühmast oli asunik Kaarel Sope temale kuuluval maa-alal viimase aasta jooksul ühe kalmekünka osaliselt üles kündnud. Teiseks, Purtse Hiemäel asuvasse vanasse hiiepärna oli eri kõrgustele puuritud umbes 15-16 auku, läbimõõduga 5-6 cm. Kohalike inimeste jutu järgi võis selles teos kahtlustada maaomanikku Vidrik Uueküla. 10. juulil 1934 haridusministeeriumile kirjutatud kirjas märkis Moora, et K. Sope tuleks kalme osalise üleskündmise eest vastutusele võtta, samuti V. Uueküla pärna rikkumise eest. Ja lisas: „Üldiselt tuleb veel nimetada, et hoolimatust muinasvarade vastu ja väiksemaid kaitseaduse rikkumisi kohtab Püssi v piirkonnas, eriti sealsete asunike hulgas, igal sammul. Seetõttu olekski väga tarvilik võtta paar isikut vastutusele, kuna see loodetavasti mõjub hoiatavalt ka teistele“ (ERA.1108.5.795.L265-265p).

Karistused

Siinkohal tuleb peatuda karistuste teemal pikemalt. Huvitaval kombel polnud 1925. a muinsuskaitseaduses sätestatud karistusparagrahve potentsiaalsete tulevaste seaduserikkujate jaoks. Ometigi olid karistussätted arutusel olnud ja seejärel ka seaduseelnõusse lülitatud. 1923. a seaduseelnõu variandis peatükk III all on kirjas: „§ 17. Käesoleva seaduse §§ 5, 6 ja 7 ettenähtud määruste rikkumise eest karistatakse süüdlast arestiga mitte üle kolme kuu või rahatrahviga mitte üle 30 000 marga. § 18. § 11 ettenähtud keelu rikkumise eest karistatakse süüdlast arestiga mitte üle kolme kuu või rahatrahviga mitte üle 30 000 marga“. Jne (ERA.31.3.31.L9-10). Ometigi ei jäänud sellest III peatükist 1925. a seadusesse praktiliselt mingit jälge. Tõsi küll, 1925. a seaduse § 20 on sätestatud järgmist: „Kaitstavate muinasvarade registreerimise ning [...] kaitseabinõude kohta on haridusministril õigus sundmäärusi välja anda [...] Sundmäärusest üleastujaid karistatakse rahukohtu trahviseaduse § 29 põhjal“ (Muinasvarade kaitse... 1925).⁵²

1926. a anti välja sundmäärus (vt Lisa 2), mis käsitles registreeritud muististel maaharimise, kaevamise jne küsimust. Ametliku kaitse oleva muistise rikkumist sai seega kohtulikult karistada. Tol ajal kehtinud rahukohtu trahviseaduse § 29 sätestas, et nii valitsusvõimude kui kohalike omavalitsuste seaduslikkude korralduste, nõudmiste ja määruste mittetäitmise eest trahvitakse süüdlasi, kui selles seaduses teistsugust trahvi pole määratletud, järgmiselt: aresti või vangistusega kuni 1 aasta või kuni 3000 marga suuruse rahatrahviga, seejuures vangistust ja aresti võis rahatrahviga ühendada (Määrus rahukohtu... 1918: 1). On

⁵² Miks viidati trahviseadusele (tulevaste) sundmääruste, kui alamastme dokumentide, kontekstis, jääb ebaselgeks, igal juhul loogilisem oleks, kui oleks deklareeritud järgmiselt: *seadusest üleastumise eest...*

huvitav lisada, et 1936. a uues muinsuskaitseaduses on 1926. a sundmäärus üldiselt küll „sissesulatatud“, samas viide rahukohtu trahviseadusele on välja jäetud, teisisõnu, puudub igasugune viide karistusseadustikule.

Teaduse ja kunsti osakonna arhiivimaterjalidest ei ole mul õnnestunud leida peaaegu ühtki jälge mõne seaduserikkuja reaalsest karistamisest vangistuse ja/või rahatrahviga. Ka endisaegsetest ajalehtedest mitte. Samas on Schmiedehelm 1935. a kirjutanud nii: „Inspeksioonidel on tulnud ilmsiks mõningaid juhtumeid, kus nähtavasti päris teadlikult on üle astutud kaitseadusest (nt üles küntud kalme osa, püütud hävitada hiiepuud jne). Vastavad isikud on võetud kohtulikule vastutusele“ (Schmiedehelm 1935: 8). Pean väga tõenäoliseks, et Schmiedehelm peab antud juhul konkreetsemalt silmas Virumaal Jäbaras ja Purtse Hiimäel toimunut (vastavalt kalme osaline üleskündmine ja katse hiiepuud hävitada), kuivõrd teema oli tol hetkel värskel; pealegi oli Schmiedehelm Jäbaras toimunud välitööde raames ise isiklikult need rikkumised välja selgitanud. Peaks aga sel juhul eksisteerima Kaarel Sope ja Vidrik Uueküla kohtutoimikud – kuid ei neile ega millelegi analoogsele mul seni pole õnnestunud jälile saada. On teada ainult üks kohtuasi, kuid see tuleb arvesse üksnes riivamisi.

Kõnealuse kohtuloo sisuks on alaealiste Alatskivi poiste Aleksander Jürgensoni, August Kriiska ja Rudolf Keero süül Alatskivi mõisa pargis asuval kaitsealusel muinaslinnusel kolme kasvava puu hukkasaamise 1929. a mais. Nimelt soovisid poisid ühe suure tamme õõnsuses pesitsenud öökulli kätte saada ja selle eesmärgi saavutamiseks toppisid nad puu sisse kuivi puulehti ja süütasid põlema. Öökull „välja suitsetatud“ ja kinni nabitud, astusid poisid minema, põleva tamme suhtes midagi ettevõtmata. Tamm põles inimese rinna kõrguselt läbi ja ümber kukkudes rebis ka kaks läheduses kasvanud puud maa seest välja tervete juurtega. Toimunu tõi Alatskivi riigimõisale rahalise kahju. Ent süüdistuses on ka see esile tõstetud, et tamm oli „muinasvarade kaitse all“⁵³. Süüdimõistmine on toimunud igatahes üksnes rahukohtu nuhtlusseadustiku alusel, viidet muinsuskaitsele seadlusandlusele ei ole. R. Keero ja A. Kriiska mõisteti „oma vanemate vastutava järelevalve alla“, A. Jürgenson 7 päevaks valla arestikambrisse (ERA.1155.1.3756.L1-7;21-23).

Inspeksioonid

Riiklikku kaitseregistrisse kantud muististe olukorraga tutvumiseks viis arheoloogia kabinet läbi inspeksioone. Näiteks 1927. a kontrolliti täielikult läbi Meremäe, Senno ja Irboska vallad Põlva maakonnas. Selgus, et 16 kaitsealusel muistisest 8 olid suuremal või vähemal määral maaharimisel lõhutatud. Juurdlused ei andnud tagajärki, kuna igalt poolt teatati, et rikkumised oli sündinud juba enne muinsuskaitseaduse vastuvõtmist (Schmiedehelm 1935: 7). Muinsusnõukogu oli nende teadete suhtes siiski umbusklik ning sealsetele omanikele saadeti hoiatuskirjad (AI.30.1.2). 1928. a inspekteeriti saartel, sh Hiiumaal. Viimases olukord hinnati rahuldavaks. Käesoleva alapeatüki kontekstis väärib esiletõstmist Suuremõisa asunduse lähedal Otimäe kalme näide. Nimelt tuvastas Laid, et seal on pekstud rehte ning õlehunnikud on jäetud koha peale kõdnema, mis osalt muistist kattes selle välimust rikkusid (ERA.1108.5.543.L44). Seegi juhtum on üheks kõnekaks näiteks, mis staatuse kalmed (tegelikult muistised üleüldse) maainimeste silmis sel ajal olid.

Tööjõu-, aja- ja rahapuudusel jõuti inspeksioone teostada oluliselt vähem, kui vaja oleks olnud (Schmiedehelm 1935: 8). Sellevõrra on ka pilt toonasest tegelikult olukorrast maaomanike ja muististe suhte küsimuses tänasele uurijale paratamatult puudulikum.

⁵³ Õigem oleks küll öelda, et kaitse all oli see koht, kus tamm kasvas.

VI ARUTLUS

Nüüdisajal on maailmas kolm peamist viisi, kuidas muistised hävivad ja need kõik kujutavad eneses otsese inimtegevuse eri liike. Esiteks teede, karjäärade, tammide, suurhoonete jmt rajamised. Teiseks põllumajandus, kus sügavküüdi tegev traktor on ammugi asendanud hobuse ja traditsioonilise adra. Tegemist on küll aeglasema, kuid samas ulatuslikuma, seega pikas perspektiivis palju rohkem kahju tekitava protsessiga, kui eelnimetatu. Põllundus tingib ka looduskeskkonna muutmist maaparandusega, nagu näiteks põuaste piirkondade üleujutamist või märgalade kuivendamist, mille resultaadiks on ühtaegu ka märkimisväärne arheoloogilise ainese hävimine. Kolmandaks suuremaks põhjuseks on sõjalised konfliktid (Bahn & Renfrew 2012: 549).

Lisandub veel kaks ülimalt olulist tegurit. Need teinekord, olenevalt ajast ja piirkonnast, võivad eelnimetatud kolme oma kaalukuselt isegi ületada. Esiteks turism, mis arheoloogiliste objektide hea säilimise tagamise keerulisemaks ülesandeks muudab. Teiseks, arheoloogiliste objektide rüüstamine rahalise kasu saamise eesmärgil, mis on viimasel ajal drastiliselt kasvanud praktika (kahe viimase aastakümne jooksul on selle tõttu hävinud rohkem muistiseid, kui maailma ajaloo esimeses sajandis) (*Ibid.*).⁵⁴

Näiteks Kesk-Ameerikas Belizes 181 maiade muistisel läbi viidud uuringud on näidanud, et neist oli 58,6% rüüstatud, samal ajal kui ainult 34,2% oli kahjustatud põllumajanduse, industrialiseerimise või linnastumise tagajärgede tõttu (Brodie 2003: 17). Ebaseaduslikul teel omandatud esemed leiavad suuremalt jaolt tee mustale turule ja sealt edasi erakolleksionääride kogudesse. Tegemist on äriega, mille kogumahuks maailmas on hinnatud varieeruvalt 150 miljonit kuni 2 miljardit dollarit ühe aasta kohta. Põhilise turu moodustavad ilmselt arenenud riigid Euroopas ja Põhja-Ameerikas. Turg on see, mis tagab ardekkütide tegevuse jätkumise (Ulst 2009: 24; Ulst 2010: 169). Tänapäeval pole ühelgi riigil abinõusid, et piisavalt kaitsta oma arheoloogilist pärandit. Isegi jõukad riigid nagu USA ja Suurbritannia kannatavad arheoloogiapärandi rüüstamise tõttu (Brodie 2003: 17).

Nimetatud üldistest probleemidest on taasisesivunud Eestis olulisemaks olnud aardejahtimine; kuid ka põllumajanduse ja ehitustegevuse mõjud on tuntavad. Probleemide taoline iseloom Eestis pole aga sisuliselt mitte midagi uut.

Aardeotsijad

Käesolevas magistritöös vaadeldava ajajärgu üks suurema kaaluga muinsuskaitsealaseid probleeme Eestis oli aardejaht, mis oli hoo sisse saanud juba millalgi tsaariaegadel. Sellega tegelesid nii noored kui vanad. Rahva seas olid levinud fantastilised kujutelmad enamasti mingitest mattunud keldritest, koobastest või kambritest, kuhu kunagi sõjaaegadel olid kas mõisnikud või muud jõukamad mehed oma väärtasju peitnud: kulda, hõbedat, sõja- ja piinariistu jmt. Enamjaolt, kui antud mingi ajaline määratlus, millal varandus peideti, on räägitud Põhjasõjaaegadest või ka näiteks Rootsi sõja aegadest (mis teeb eelmisega sama välja) või siis lihtsalt sõjaaegadest. Kirjades pole ainsatki sellist, mis varanduse mahamatmise ajalise määranu asetaks näiteks Liivi sõja (olgugi et *Rootsi sõda* põhimõtteliselt võib ka seda tähendada), rääkimata muistse vabadusvõitluse või veel varasematest aegadest. Sageli räägitakse „kindlatest andmetest“, tihti mingite kaartide või dokumentide näol. Sageli on usk varandusse olemasollu tuginenud mingite väidetavate võõramaalaste varasemale analoogsele varandusejahi alasele tegevusele siinseis paigus.

⁵⁴ Tuleb muidugi märkida sedagi, et arheoloogid ka ise hävitavad oma uurimisobjekte, kui neil arheoloogilisi väljakaevamisi toime panevad. Erinevalt tavalisest pinnase kaevamisest on tegu aga teaduslikult peensuseni läbimõtestatud tegevusega, kus igat sammu ühtaegu hoolikalt ka dokumenteeritakse: mõõdistatakse, plaanistatakse, fotografeeritakse, kirjeldatakse jne.

Nii mõnedki on saatnud palvekirju varanduste väljakaevamiseks ametliku loa saamiseks, kuid üldreeglina on neile vastatud ministeeriumi poolt eitavalt ja sageli on sellised kirjad ise saadetud edasi hoopiski Tartusse rahvaluule arhiivi. Erandjuhtudel, kui kaevamishuviline on olnud valmis ise kõik kulud katma ja nõustunud ka teiste tingmustega – millest üks olulisem oli, et tööd peavad toimuma asjatundja järeelvalve all – on haridusministeerium nõustunud luba andma. 1920ndate esimeses pooles saadi küll selles osas halb kogemus, kui ühele Hoidorfi nimelisele antigi tema palve peale saada volitus kaevamiseks, kuid võrd kaevamistööst ei jäänud tookord puutumata ka ajalooline muinas- ja vasallilinnuse asupaik. Kui tänapäeval on saanud mõni detektorist meedia vahendusel kuulsaks reeglina peale (eriliselt hinnalise) leiu tegemist, siis huvitava võrdlusmomendina võib märkida, et Hoidorfi ettevõtmine 1924. a riputati ajalehtede poolt n-ö suure kella külge juba väljakaevamistöde ajal, viimased aga loodetud tulemust kokkuvõttes üleüldse ei toonudki.

Toonased ajalehed ardeotsimisele otseselt õhutanud ei ole – pigem vastupidi, ardeköttidest on räägitud kui isemoodi veidrikest, „nõrkade kruvidega vanadest taatidest“ jne. Taasiseseisvunud Eesti meediamaastikul on kohanud kahesugust suhtumist. Arheoloogid-muinsuskaitsejad võtsid (kuni muinsuskaitseaduse muudatuseni 2011. a) ajalehtedes sõna ardejahi (detektorismi) vastu, ja seda teinekord üsnagi teravas toonis. Samal ajal meedias vahel näidati detektorimi peaaegu et pigem positiivses valguses. Nagu näiteks 18. aprillil 2005. a ETVs eetris olnud Pealtnägija 219. saade, mis rääkis ühest kohtuvaidlusest, kus üheks osapoolteks detektorist ja teiseks Muinsuskaitseamet ning millise tagapõhjaks oli Harjumaalt leitud 14. saj pärinev rahapada. Muinsuskaitseametisest seisukohast oli detektorist toimunud seadusevastasel teostades süstemaatilist ardejahtimist, samas veel kõnealuse arde puhul leiu puutumatus nõuet tugevasti rikkunud. Ometigi jättis ETV saade halba valgusse pigem Muinsuskaitseameti.

Kullaotsijad jõudsid 1920ndatel ja 1930ndatel muististele palju kahju teha. Ühest küljest seetõttu, et selliseid isikuid oli arvukalt, teisest küljest sel põhjusel, et paljud neist tegutsesid äärmise kavakindluse ja süstemaatilisusega, nagu näiteks 1930ndate alguses mööda maad jalgratastel ringi liikunud Narvast pärit vennad Asmerid. Kahjude täpse ulatuse kohta on siiski raske midagi öelda, kuid võrd muististe inspekteerimisi jõuti tol ajal vähe teha. Inspektoreid, kes otseselt arheoloogiamälestiste kaitsega tegelesid (muude mälestiseliikide kaitsmise kõrval), oli 1930ndate teises pooles vaid üks. Üleüldse arheolooge oli tol ajal vähesel arvul ja nende vähestegi võimed alarahastuse tõttu piiratud. Muinsuskaitse usaldusmeeste võrgustik sai valmis alles 1938. a.

Olukord taasiseseisvunud Eestis kujunes aastate möödudes sisuliselt täiesti samsuguseks: röövkaevajate poolt rüüstati kümneid arheoloogilisi objekte, olgu kaitstud või kaitsmata; huvirorbiidid olid nii kalmed, linnused, asulakohad kui ka ohrikivid. Arheoloogide hinnangul võttis muististe rüüstamine pärast aastatuhande vahetust järgnenud kümnendil suisa katastroofilise mõõtme (Kangert 2009: 32, 53). Samal ajal, ainult väike number rüüstamisjuhtumitest päädis kohtumenetlusega (Ulst 2010: 153). Arvestades kohtuasjade vähesust pärast enam kui kaht aastakümnet taasiseseisvust, muutub usutavaks, et ka ajavahemikus 1925-1940 jõuti kohtuasjadeni heal juhul tõepoolest vaid mõnel üksikul juhtumil.

Ühe olulise põhjusena, miks olukord selline oli, on nimetatud toimiva kontrollimehhanismi puudumist ehk järeelvalve nõrkust. Inspektorid ei jõua, arvatavasti suure töökoormuse tõttu, suuremale osale arheoloogiamälestistest kontrolli teostada (Kangert 2009: 48-49). Peamine põhjus oli siiski asjaolu, et otsivahendite kasutamine polnud riiklikult reguleeritud. Seda tõendab asjaolu, et pärast seda, kui 2011. a teostati muinsuskaitseaduse muudatus, millega seati sisse otsinguloa nõue (mille saamiseks tuleb läbida vastav koolitus) ja aruandluskohustus, loodi Muinsuskaitseametis töökoht spetsiaalselt detektoristidega tegelevale ametnikule jne, on olukord muutnud kordades paremaks. 1920.-30. aastatest on

erinev ka see, et nüüdisajal on paljud detektoristid organiseerunud klubideks, seejuures tehes üsna innukat koostööd ka arheoloogidega.

Lisaks eelpool märkimist leidnud järelevalve puudulikkusele õhutas esimesel iseseisvusperioodil kullaotsimist muuhulgas muististe kaitse alla võtmise protsess ise: see kergitas temaatika inimeste teadvusesse. Sama kehtis ka teaduslike väljakaevamiste kohta. Üks põhjusi, miks aardejaht tol ajal äärmiselt populaarne oli, on kaheldamatult ka see, et peaaegu igal aastal leiti põllu- ja mitmesuguste mullatööde käigus mitmesuguseid aardeid (nt mündi-), millest teave ei pruukinud levida üksteisele edasirääkimise teel mitte üksnes lokaalselt, vaid ajalehtede vahendusel üle terve vabariigi. Teated muinasleidudest oligi tolleaegsele pressile ääretult populaarne teema arheoloogia valdkonnast, kui mitte väita, et isegi kõige populaarsem. Ka kullaotsijate tegevust on ajalehed kajastanud päris palju.

Seni on arvatud, et esimesed teated metallidetektorite kasutamisest arheoloogia-mälestiste rüüstamisel pärinevad Eestis 1970. aastatest (Kiudsoo 2008). Tegelikult on tegu märksa varasema teemaga. Juba hiljemalt 1935. a on mõnede aardejahtijate töövahendite hulka ilmunud elektroonilised otsinguvahendid. Neid on tellitud näiteks Saksamaalt, aga andekamad on neid konstrueerinud ise omal käel. Kasutatud on ka klassikalist nõiavitsa, aga kui edukad seejuures oldi, on keeruline öelda.

Tol aja olid elektroonilise otsinguvahendi omanikuks muidugi vaid üksikud ja sellest tuleneb muuhulgas ka see põhimõtteline vahe, et kui vaadeldaval perioodil oli aarete otsimise hobi massidesse viinud ennekõike vanarahva jutud, siis nüüdsel ajal on see tingitud pigem efektiivsete otsinguvahendite (metallidetektorite) laialdasest levikust. 2000ndate keskpaigas, kui detektorid odavnesid, kasvas detektoriste arv suisa hüppeliselt (Kangert 2009: 53; Kiudsoo 2008).

Muinasleiud

Muinsuskaitseaduse järgi kuulusid kõik muinasleiud, mis olid nii vanad, et nende omanik polnud teada, riigile. Leidjal oli aga õigus nõuda leiutasu. Väärismetallist esemete korral määrati kindlaks metalli puhtus, korrutati see asjade kogukaaluga, mis omakorda korrutati väärismetalli turuhinnaga. Lisandus antiikväärtus, mis moodustas metalliväärtusest tavaliselt kuni 50% või 100%. Muust materjalist esemete puhul arvestati leiu rariiteetsust, vanust jmt karakteristikuid ja määrati tasu selle põhjal. Juhul kui inimene on palunud lisaks leiutasule veel eraldi postikulude hüvitamist, on seda haridusministeeriumis reeglina ka arvesse võetud.

On oluline teadvustada, et tol ajal jõudis informatsioon muinasleidudest tihtipeale enne ajakirjandusse ja alles siis muinsuskaitset korraldavate instantsideni, mitte vastupidi. Nimelt algavad arheoloogia kabinetist ministeeriumisse saadetud kirjad tihti viitega, et ühes või teises ajalehes on kirjutatud muinasleiust (ja et tuleb astuda samme selle kättesaamiseks). Neil juhtudel on järgnenud pöördumine haridusministeeriumi poolt vastava palvega politsei poole leidude konfiskeerimiseks. Sage muinasleidudest teadasaamine alles ajakirjanduse kaudu on aga märk sellest, et inimesed, olgu siis teadmatusest, hoolimatusest või soovimatusest omandatut loovutada, pole osanud, vaevunud või tahtnud ise väga leidudest ametivõimudele teada anda.

Arhiivimaterjalide põhjal võib öelda, et leidude üleandmise või leiutasu küsimuses leidja ja haridusministeeriumi vahel suuri erimeelsusi tavaliselt ei tekkinud. Siiski on huvitavaid juhtumeid, nagu näiteks 1926. a Valgmaal leitud luust oda leid, mille puhul leidja esialgu jättis leiutasu suuruse täielikult spetsialistide otsustada, kuid hiljem on mingil põhjusel ümber mõelnud ja nõudnud summat, mis oli koguni 20 korda suurem sellest, mida arheoloogid selle artefakti väärtuseks hinnanud olid.

Vaatamata arheoloogia kabineti ja haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna aktiivsele tööle ei suudetud kaugeltki kõiki leide kokku rahva seast kokku koguda, hinnangu-

liselt võib arvata, et eraisikute kätte jäi märkimisväärne osa muinaleidudest. Tavainimese jaoks arheoloogilised irdmuistised omasid emotiivset, esteetilist, mõnikord ka funktsionaalselt (nt kivikirves kalapüügivahendi raskusena), kuid liigagi tihti ka (ennekõike) antikvaarset väärtust.

Muinsusäri

Muinsustega äritsemine oli 1920ndatel ja 1930ndatel suur probleem. On andmeid, et leidus isikuid, kes suisa elatasid end (või vähemasti püüdsid seda teha) kultuuripärandiga äritegemisest. 1925. a muinuskaitseseadus keelas üksnes kaitse alla võetud vallaspärandi riigist väljavedu, kuid suur osa väärtuslikust pärandist jäi ametlikult registreerimata. 1936. a uuendatud muinuskaitseseadusega keelati igasugune vallasmuististe väljaveo, olid need siis kaitse all või mitte. Ent näiteks juba 1937. aastast on teade, et tatarlased Virumaal etnograafilisi ja muid sarnaseid väärtuslikke esemeid edasimüümiseks kokku veavad.

Muinsusäris etendasidki antikvaaride kõrval olulist rolli rändkaupmehed. Viimaseid liikus mööda maad ringi arvukalt. Võib üsna kindel olla, et taluinimene, kui tal juhtus mõni arheoloogiline leid varuks olema, suure tõenäosusega oli valmis selle ära müüma

Ilmselt võib vähe kahelda, et vanavara ost ja müük käis aktiivsemalt kohtades, kus käis palju turiste. Selles mõttes näiteks Tallinnat ja Narvat võiksime pidada olulisteks muinsusäri koondumispunktideks. Ärikontaktid ulatusid teisele poole riigipiire. Andmeid on kultuuripärandi, sh arheoloogiliste väärtuste müümisest Soome, Rootsi, Saksamaale ja isegi Ameerikasse. 1930ndate keskpaigast on Soome Rahvusmuuseumile pakutud Eestist pärit muinasleidud tagasi ostetud, et Eesti muinasleidude välismaale valgumist vältida. Paraku jääbki mulje, et tegeletigi üksnes tagajärgedega, mitte põhjustega.

Ka tänapäeva Eestis läheb arheoloogiapärandi rüüstajate saak suuresti teisele poole riigipiire. Jõukates riikides, nagu näiteks Lääne-Euroopa riigid, USA, on ka jõukamad kollektsionäärid, kes suudavad pakkuda kõrgemat hinda ja osta ka suuremates mahtudes, kui kodumaised „tarbijad“. Näiteks läks 2006. a Saksamaal oksjonile Harjumaal Ubina küla asulakohalt pärit mündiaare (Varastatud mündiaare... 2006).

Kooliõpetajad

1939. a seisuga olid enam kui pooled usaldusmeestest elukutselt kooliõpetajad. Koolide suurt potentsiaali inimeste muinsusteadlikkuse kujundamisel oli mõistetud riigi tasandil juba 1920ndate algul. Praktilised sammud selle võimaluse ärakasutamisel jäid aga pigem 1930ndatesse. Nimelt hakkas riik sel kümnendil ringkirjadega õpetajaid üles kutsuma muinuskaitse propageerimisele koolis ja muinasleidudest teadete kogumisele. Et õpetajad olid selliste üleskutsete suhtes aktiivse hoiakuga, leiab küllaldast tõendust.

Kuna suurem osa arheoloogiapärandist asub maapiirkondades ja kuna tol ajal suur osa elanikkonnast elas maal (ning ka maakoolide võrk seetõttu tihe), siis oli tolle aja kontekstis tõepoolest ääretult oluline (maa-)inimesi võimalikult harida muinsusteadlikkuse osas. Tänapäeval on selles mõttes olukord muutunud, elu maapiirkondadest suuresti linnadesse ümber kolinud. Põllumajandus on ennekõike suurettevõtjate rida, pealegi ammuigi täiesti mehhaniseeritud, mistõttu maainimesed sellevõrra vähem ilmselt ka arheoloogiliste leidudega kokku puutuvad. Traktorikabiinis istujal on ka muinasleidu märksa raskem märgata, kui mehel, kes endisajal hobuadraga põldu kündis.

Võib tänapäevalgi küll seda juhtuda, et õpilane toob kooli mõne arheoloogilise leiu, mille annavad näiteks üle ajalooõpetajale, kuid eriti sellest kuulda pole olnud. Pigem on tegu tõesti üsnagi harva juhuga. Sagedasem on kahtlemata etnograafilise eseme annetamine.

Maaomanikud

Lugedes teaduse ja kunsti osakonna arhiivifondi kuuluvaid materjale, ilmneb selgelt ja üheselt, et matmiskohad maaomanike silmis erilist kohtlemist ei pälvinud. Võiks eeldada, et inimesed kalmesse kui esivanemate matmiskohta ja seetõttu sakraalsesse objekti suhtusid respektiga, pidasid seda pühaks ja enamal või vähemal määral puutumatuks. Ehk et eelduspäraselt võinuks neil olla seoses kalmetega mingisuguseid ebausukujutelmi, keeldusid ja tabusid. Tegelikuses oli aga kõik vastupidine. Talunik oli tol ajal otse äärmuslikult kaine, elu praktilise külje peale suunatud mõtlemisega. Ja nii ei nähtud ka kalmetes mitte midagi muud kui vaid potentsiaalset ehitusmaterjali: taluperemehele silmis võrdus kalme ei enama kui arvestatava hulga kivide, kruusa või liivaga. Ühtaegu oli tema jaoks väärtus kalmealune maa. Mitmelgi korral on kirjas fikseerimist leidnud peremehe poolt, et kalme laiub tema *kõige paremal* põllumaal. Kas võis see teinekord liialdus olla, ei tea, igal juhul polegi see küsimus nii tähtis, sest tol ajal, võib liialduseta öelda, oli talunikule oluline tõepoolest iga ruutmeeter oma maast.

Aga et kalmetel oldi valmis isegi loomi karjatama või mõnd ehitist, näiteks pritsikuuri püstitama – mille jaoks küllap ometigi mõni paremgi vaba pind oleks leidunud – siis näitab see seda, et asi ei olnud ainult maa väärtustamises, vaid ka selles, et kalmed olid inimeste jaoks oma sakraalsuse tõepoolest samahästi kui täielikult minetanud. Ent mitte ainult kalmed – koguni ka ohvrikivid ja hiiepuud. Juhtum ca 1934. aastast, mil Purtse Hiiemäel puuris maaomanik muinsuskaitse all seisvasse vanasse hiiepärna augud, et see ära kuivaks, on siin üks markantsemaid näiteid. Pannes kõrvale näite agarast ohvrikivide lõhkumisest Läänemaal Haeskas, võime väita, et see, mida tänapäeval mõistame „loodusliku pühapaiga“ all, oli tolleks ajaks juba jõudnud oma tähendusliku sisu kaotada. Tänapäeval näevad entusiastid vaeva, et neile seda sisu tagasi anda. Et tol ajal, näiteks maausulised, kuidagi taoliste muististe kaitse eest võidelnud oleks, pole ma käesoleva töö allikmaterjalidest märke leidnud.

Käesoleva uurimistöe kontekstis pole see muidugi niivõrd tähtis, kas näiteks ohvrikivi oli keskmise inimese jaoks pühadus või mitte. Oluline on hoopis küsimus, kas inimesed tajusid muististe teaduslikku väärtust, kas oldi võimelised austama muinsuskaitse seadust, kas nad väärtustasid üldse kultuuripärandit. Ühest küljest asjaolu, et taluperemehed avaldusega haridusministeeriumi poole pöördusid, näitab selgelt, et maaomaniku vaatevinklist muinsuskaitse seadus oli tõesti ainult täitmiseks. Kuid samal ajal ei tea me seda, kui suur osa neist seda tegid. Võib karta, et suurem osa tegutses omavoliliselt, st luba küsimata.

Arvestades, et sel ajal elas suur osa Eesti elanikkonnast ikkagi maapiirkondades ja tegeles põllumajanduse ja karjakasvatusega ning sellest tulenevalt lisaks veel maaparandusega (nt uudismaa saamise eesmärgil), võime eeldada väga suurt mõju arheoloogiapärandile talunike poolt. Mitmedki nüüdisajal maailma eri paigus läbi viidud kvantitatiivsed uuringud on näidanud, et põllumajandusega (ja linnastumisega) tekitatud kahju arheoloogilistele objektidele võib olla suurem, kui majandusliku kasu eesmärkidel teostatud röövkaevamiste oma. 12 725 muistise uuring Hispaanias Andaluusias näitas, et suurim kahjutekitaja oli kündmine, millest olid mõjutatud 24% objektidest, samal ajal kui röövkaevamine oli teisel kohal 14%. Uuring Türgis Egeuse piirkonnas 180 paleoliitilisel-varapronksiaegsel muistisel näitas rüüstamisi põllumajanduse ja linnastumise järel kolmandal, täpselt samasugune oli situatsioon ka Marmara piirkonnas (Brodie 2003: 16-17). Linnastumisest me ennesõjaaegse Eesti kontekstis kõnelda väga ei saa, küll aga saame rääkida talude arvu järsust suurenemisest alates 1919. a maareformist, mil senised mõisamaad riigistati ja asunikele kruntideks mõõdeti ja välja jagati.

Kui maaomanikud on saatnud haridusministeeriumile palve saada luba oma maal kalme likvideerimiseks, on tavaliselt avaldatud kirjas ka seda, et alternatiivse variandina on nad nõus ka rahalise kompensatsiooniga, juhul kui kalme tuleb kindlasti alles jätta.

Üldreeglina on neil puhkudel ministeeriumist vastatud, et hüvitise maksmiseks puudub seaduslik alus ning et esimesel võimalusel kaevab asjatundja objekti läbi.

Seadusandlus

Kõige levinumaks seaduserikkumiseks vaadeldaval ajaperioodil oli kahtlemata muinasleidudest riigile mitteteatamine. Rohked kinnismuistised kannatasid aardeotsijate tõttu. Mingil põhjusel ei olnud 1925. a muinsuskaitseseaduses sätestatud karistusparagrahve, mis oleks andnud aluse seaduse rikkujaid kohtulikult karistada, olgugi et 1923. a seaduseelnõus on need sees olnud. 1925. a muinsuskaitseseaduses (§ 20) on üksnes sätestatud, et seaduse põhjal väljaantavate sundmäärustest üleastumiste eest karistatakse rahukohtu trahviseaduse § 29 alusel. 1926. a anti välja sundmäärus, mis käsitles registreeritud muististel maaharimise, kaevamise jne küsimust. Ametliku kaitse oleva muistise rikkumist sai seega kohtulikult karistada. 1936. a muinsuskaitseseaduses puudus aga igasugune viide karistusseadustikule.

Kaasaegne muinsuskaitseseadus on märksa täiuslikum, kui ennesõjaaegsed; näiteks karistussätete osas. Ka on Eesti ühinenud mitmete kultuuripärandit kaitsvate rahvusvaheliste konventsioonide ja hartadega. Musta arheoloogia tõkestamise osas tähtsamad on UNESCO 1970. ja 1972. a konventsioonid, mis loovad õigusliku raamistiku riikide koostööks kultuuriväärtustega leiudega kauplemise takistamiseks; UNIDROIT 1995. a konventsioon varastatud ja ebaseaduslikult sisseveetud kultuuriväärtuste kohta; arheoloogiapärandi kaitse Euroopa konventsioon 1992. aastast ja Euroopa Liidu 1993. a direktiiv ebaseaduslikult väljaviidud kultuurimälestiste tagastamise kohta (Ulst 2009: 24).

KOKKUVÕTE

Käesolevas töös käsitlesin kultuuripärandi kaitset Eesti Vabariigis ajavahemikus 1918-1940, fookusega arheoloogia valdkonnal. Minu küsimuseks oli, milline oli vaadeldaval ajaperioodil laiem üldsuse suhtumine muististesse: mida ja kas üldse väärtustati; teiseks, kuivõrd riigi muinsuskaitseline poliitika olukorda hallata suutis. Töö eesmärgiks polnud mitte niivõrd küsimustele vastuseid formuleerida, kuivõrd just tõstada teemasid, millele võib-olla varem pole väga osatud mõelda. Ka oskus õigeid küsimusi seada nõuab eelteadmisi – ja mida rohkem me teame, seda rohkem osakme ka küsida.

Kui püüda vaadeldava perioodi tavainimese suhtumist ühe mütsi alla kokku võtta, siis otseselt või kaudselt, aga tõlgendused ja järeldused jõuavad paljuski välja selleni, et kultuuripärand jäi tegelikkuses suuresti inimeste kaine, üksnes elu materiaalsel külge tähtsustava mõttelaadi hammasrataste vahele. Väärtustest, millele tugines muinsuskaitse idee, ei osatud mõelda või jäid need kaugeks. Huvi tunti enamjaolt vaid asjade vastu, mis omasid (arvestatavat) rahalist väärtust. Tolleaegse inimese suhtumist illustreerib ilmekalt 1931. a ühe Virumaa taluniku poolt leiutatu saamise eest haridusministeeriumisse läkitatud tänukiri, kus ta märgib, et tasu on väga oluline ning et juhul, kui muinasleidudel rahalist väärtust poleks, oleks „palju kergem juba jalaga mulda peale lüüa ja ei miskit sellest ilmutada“. Selles sõnastuses ei väljendu pahatahtlikkus – inimene tõepoolest lihtsalt mõtleski nii. Siiski, mitte ainult rahaline pool polnud alati see kõige olulisem. Vallasmuististe puhul mängis teinekord rolli ka esemete funktsionaalne ja metafüüsiline väärtus.

Aardejaht oli vaadeldaval perioodil äärmiselt populaarne – nii vanad kui noored otsisid kinnismuististel kaevetöid teostades sõna otseses mõttes *kulda*. Ühest küljest muidugi, kujuteldav kuld omas kõrget emotiivset väärtust seetõttu, et aardeleid oleks kaasa toonud võraturu sotsiaalse kapitali – au ja kuulsuse. Kuid lahutamatu oli teema loomulikult seotud selle kujuteldava rahaga, milleks loodetud varandusi vahetada oleks saanud. Aardejahil oli tugev seos rahvaluulega, täpsemalt kohapärimusega, kuivõrd valdavalt toetusid ühes või teises paigas läbi viidud varanduseotsimised justnimelt vanadele rahvajuttudele. Vähemasti mõningatel juhtudel võisid olla folkloorilised põhjused ka sellel, miks valdaja polnud huvitatud muinasleiu loovutamist riigile: seos üleloomulikuga andis esemele teatavas mõttes funktsionaalse väärtuse – ilmekaks näiteks on siin piksekivid, mis olid metafüüsilises plaanis suisa multifunktsionaalsed (tarvilikud välgu tõrjumiseks, jahi- ja kalaõnne tagamiseks jne).

Kultuuripärandiga tehti suuremahulist äri, mis ulatus riigipiiridest väljapoolegi. Kinnitavad seda kõige autoriteetsemad võimalikud allikad: nii 1925. kui 1936. a muinsuskaitseeaduse seletuskiri. Kui välisriikidega olid ärikontaktid tugevad, siis pidid siseriiklikud taolised ostu-müügi tehingud olema sel ajal seda tavalisemad. Näiteid, kus muinasleiu valdaja on müünud eseme(d) näiteks naabrimehele, leiabki piisavalt. Hinnanguliselt, kui suur oli arheoloogiliste esemete osakaal kultuuripärandist, millega hangeldati, on minul kasutada olnud allikate põhjal keeruline öelda. Märkida saab üksnes niipalju, et seda on tehtud.

Faktiks on, et üks osa kõigist vaadeldaval perioodil Eestis leitud muinasleidudest jäi leidjate endi kätte, üks osa kahtlemata annetati või kingiti edasi (näiteks sõbrale), üks osa läks müüki (sh välismaale), ja vaid teatav jagu jõudis muuseumitesse. Esemed, mis eraisikute kätte jäid, ilmselt liigagi sageli hiljem lihtsalt ära visatud ja ilmselt veel sagedamini on esemeid nende käes ka tahtmatult kaduma läinud. Usutavalt võib kõige suuremaks probleemiks, miks leiud arheoloogide kätte ei jõudnud, pidadagi inimeste teadmatust ning hoolimatust muinsuste suhtes.

Äri objektiks ei olnud üksnes vallaspärand. Kuna reeglina on kalmes tehtud looduslikust materjalist, siis on need põhimõtteliselt käsitletavad ka otsese kasutusväärtuse objektidena: kalmekivid, liiv, kruus, lisaks kalmes kasvavad puud on kõik praktilise väärtusega. Ja vaadeldaval perioodil selles võtmes neisse suhtutigi. Tuleb ka arvestada, et loodusvarad oli

tol ajal maaelanikele sisuliselt siiski pea ainus kättesaadav ehitusmaterjal, tehnikult toodetu sai laialdaseks ikkagi märksa hiljem. Loodusvarasid, millest kalmed koosnesid, sai aga kasutada mitte üksnes oma tarbeks, vaid ka müügiks. Nii sattusid muistised ohtu mitte üksnes siis, kui konkreetne maaomanik midagi ehitama hakkas, vaid põhimõtteliselt ükskõik, kus mingit laadi ehitustööd käimas, olgu hoonete püstitamised või siis näiteks tee-ehitused.

Ühtaegu, et põllupidamine oli maainimeste põhiliseks elatusallikaks, siis kalmed, vähemasti nende inimeste endi arvates, asusid sageli just nende kõige paremal põllumaal; takistasid olemasoleva maa harimist; olid peidukohaks kahjurputukatele; umbrohu levimise allikaks; kogusid lund, mis kevadel alles hilinemisega sulama hakkas, ning rikkusid sulaveega ümbruses oleva pinnase ära. Kalmealuses maa nähti teinekord ka potentsiaalset karjamaad või ehituskrunti. Niisiis, et olemasolev maa võimalikult efektiivselt ära kasutada ja majapidamises sellevõrra paremat majanduslikku seisu luua, tahetigi sageli muistisest, kui tülikast moodustisest, lahti saada. Kuid samasugune suhtumine kehtis näiteks ka ohvrikivide ja hiiepuude puhul.

Kõige olulisemat vastasmõju kõnealusele üldisele ajastuomasele suhtumistendentsile hindaksin ma tolleaegsete kooliõpetajate tegevust. Nagu tõendavad mitmedki näited, olid õpetajad vägagi vastuvõtlikud uutele ideedele, sealhulgas muinsuskaitsele. Õpetajad aga andsid omandatud põhimõtted edasi oma õpilastele. Viimased viisid uued teadmised ja arusaamad omakorda kaasa koju. Kuigi kooli suurt potentsiaali muinsuskaitse põhimõtete rahva sekka viimisel riigi tasemel juba varakult ka mõisteti, siis võinuks mõned praktilised sammud juba varem tulla. Näiteks üleskutseteni koolides muinsuskaitsepäeva tähistada jõuti alles 1930ndate II pooles.

Kõige suuremateks puudusteks muinsuskaitse ajavahemikus 1918-1940 tuleb hinnata järgmisi asjaolusid: kontrollimehhanismid ja sanktsioonid muinsuskaitseaduse rikkujate vastu olid puudulikud; vabatahtlike kaasamiseni (usaldusmehed) jõuti hilja, alles 1936-38; muinsuskaitse populariseerimine oleks pidanud panema veelgi tugevamat rõhku, kui seda reaalselt tehti.

Üks huvitav teema, mille oma töös tõstatasin, kuid vaid pealiskaudselt avasin, on rahvuste küsimus muinsuskaitse probleematikas. II maailmasõja eelõhtuni oli Eesti elanikkonna etniline koostis tuntuvalt teistsugusem, kui alates sõja lõpust 1945. Olid baltisakslased, kes vahendasid siia mõjusid Lääne-Euroopast, aga olid ka loomulikult Skandinaavia juurtega inimesed rannarootslaste näol, oli arvestatav tatarlaste kogukond jne. Need inimesed elasid siinsel territooriumil, kuid nende vaimne kultuuriruum oli teine: teistsugused olid tavad, kombed, arusaamad. Näiteks ühe tatarlase jaoks oli kõigi eelduste kohaselt tegelikult kogu siinne kultuuripärand *võõras* – mitte ainult eestlaste oma, vaid ka baltisakslaste jt. Ilmselt oli see üheks oluliseks põhjuseks, miks nad 1930ndatel agaralt siinse kultuuripärandiga hangeldasid. Ent see on ka selles mõttes seda arusaadavam, kuivõrd eestlaste endi muinsusteadlikkus oli niisamuti kasin – ilmselt seda vähem saanuks seda eeldada siis teistelt.

Kes aga kauba välismaale viis ja kuidas? Jällegi põnev küsimus. Saaremaalt on 1935. a teateid mingisuguse ärimehe agentidest, kes toimetasid purjekaga sealt muinasleide välismaale. Kes võis olla see organisator, nii rahvuse, elukutse kui muus mõttes ning kui palju teisi taolisi võtmefigure võis siinses muinsusäris olla, jääb küsimuseks, mis jääb ootama vastamist. Igal juhul on olemas andmeid, et Eestis on tol ajal ärireisidel käinud näiteks ka inglased vaheltkauplejaid või agente. On huvitav lisada, et ei pruukinud toimuda ainuüksi väljavedu – vähemasti väikeses mahus võis aset leida ka vastupidine protsess. Seda võib arvata Narvas elanud vanade relvade kollekttsionäri Jõgi näite põhjal. Viimane olnud isiklikult tuttav ühe Briti ohvitseriga, kes olevat lubanud tema kogule Indiast täiendust muretseda. Ja seda, kas selliste relvade kogumine toimunuks seal legaalselt või mittelegaalselt, võib ainult oletada.

Kuid eeltoodud on mõistagi vaid mõned üksikud näited neist teemadest, mis on huvitavad ja mida võiks edaspidi lähemalt uurida.

Kuna muinsuskaitsetelised probleemid on tänasel päeval vägagi aktuaalsed, siis loodan, et minu töö tekitas lugejas huvi muinsuskaitse olukorra vastu selle algusaegadel. Ja lõppude-lõpuks, sel aastal on Eesti esimese muinsuskaitseaduse ümmargune juubelisünnipäev – möödub 90 aastat selle väljakuulutamisest.

Kasutatud allikad ja kirjandus

ARHIIVID

Ajaloo Instituudi arheoloogiaarhiiv (AI)

AI.8.1.3. Arheoloogia Kabineti kirjavahetus 1926-1942.

AI.30.1.2. Eesti Vabariigi Haridusministeeriumi Muinsusnõukogu protokollid 1.-52. koosolek⁵⁵ 1925-1937. [Pagineerimata]

AI.30.1.3. Kirjavahetus 1924-1941 Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna ja Arheoloogia Kabineti vahel. [Pagineerimata]

AI.[Usaldusmeeste kartoteek]

Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA)

Tammepuu, P. 1970. Kuidas ja mis ajal tekkis minul huvi rahvaluule vastu ja muud sellest, mis rahvaluule kogumisega seoses oleks ning minu eluloost mõni sõna. (RKM II 246, 381/459).

Tammepuu, P. s.a.[a]. Arheoloogiliste kogude fotod⁵⁶ ja andmed. (Käsikiri mapis: *Tammepuu. Arheoloogia. Kodulugu*).

Tammepuu, P. s.a.[b]. Elulookirjeldus. (Käsikiri mapis: *Tammepuu. Kirjad. Autobiograafia*).

Tammepuu, P. s.a.[c]. Koduloost. (Käsikiri mapis: *Tammepuu. Arheoloogia. Kodulugu*).

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

ERA.31.3.31. Muinsuskaitse seaduse eelnõu (10.4.1923-11.7.1923).

ERA.1108.5.37. Muinsusvalitsuse ring- ja märgukirjad muinsusvarade kogumise ja päästmise ning vastavate päevade korraldamise kohta koos kirjavahetusega samas küsimuses (6.5.1919-18.8.1920).

ERA.1108.5.181. Kirjavahetus asutuste ning isikutega muinsusvarade korraldamise ja kogumise asjus ning Eesti Rahva Muuseumi aruanne vanavara kogumise kohta (3.4.1922-30.12.1922).

ERA.1108.5.266. Kirjavahetus isikute ja asutustega kunsti- ja muinsusesemete restaureerimise, müügi, näituste korraldamise ja kunstiteoste komisjoni liikmete tasu asjus (2.1.1923-6.11.1924).

ERA.1108.5.269. Kirjavahetus isikute ja asutustega muinsusvarade kogumise ja nende muuseumidele üleandmise asjus (7.2.1923-23.11.1923).

ERA.1108.5.373. Kirjavahetus Eesti Muuseumi Ühinguga ja teiste asutustega muinsuskaitse küsimusis (21.4.1925-16.10.1925).

ERA.1108.5.374. Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinsuste registreerimise, restaureerimise ja kaitse küsimustes (25.9.1925-25.6.1926).

ERA.1108.5.439. Riikliku kaitse alla võetud muinsusvarade nimistud ja kirjavahetus asutustega muinsusvarade kaitse asjus (20.5.1926-30.1.1936).

ERA.1108.5.441. Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinsusvarade restaureerimise asjus (18.1.1927-6.4.1928).

⁵⁵ 34. protokoll puudub.

⁵⁶ Tegelikult fotosid ei ole, on ülesjoonistus iga leiu kohta.

ERA.1108.5.442. Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinsuste registreerimise ja restaureerimise asjus (1.4.1927-31.3.1928).

ERA.1108.5.540. Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinsusvarade remontimise, registreerimise ja korrashoiu küsimustes (16.4.1928-28.3.1929).

ERA.1108.5.543. Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinsuste registreerimise, restaureerimise ja kaitse küsimustes (1.4.1929-1.4.1930).

ERA.1108.5.600. Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinasvarade registreerimise ja kaitse asjus (4.2.1930-9.7.1930).

ERA.1108.5.645. Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinsusvarade restaureerimise, remontimise ja registreerimise asjus (4.4.1930-22.1.1931).

ERA.1108.5.703. Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinsusvarade registreerimise asjus (8.5.1931-17.9.1931).

ERA.1108.5.704. Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinsusvarade restaureerimise, remontimise ja registreerimise asjus (13.6.1931-4.4.1934).

ERA.1108.5.705. Kirjavahetus isikute ja asutustega muinasvarade leiu asjus (1.09.1931-1.7.1933).

ERA.1108.5.736. Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinsusvarade registreerimise ja kaitse asjus (29.4.1932-9.10.1933).

ERA.1108.5.763. Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinasvarade leiu asjus (30.10.1933-7.2.1936).

ERA.1108.5.766. Kirjavahetus Eesti Rahva Muuseumi, Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti ja teiste asutuste ning isikutega muinsuskaitse usaldusmeeste asjus (9.3.1934-17.6.1940).

ERA.1108.5.795. Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinsusvarade restaureerimise, remontimise, registreerimise ja kaevamiste kohta (18.4.1934-31.12.1935).

ERA.1108.5.796. Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinasvarade restaureerimise, registreerimise ja kaitse küsimustes (28.6.1934-22.7.1940).

ERA.1108.5.865. Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinsusvarade restaureerimise, ümberehituse, kaevamise ja teistes muinsusvaradesse puutuvates küsimustes (3.4.1936-6.8.1938).

ERA.1108.5.868. Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinsusvarade restaureerimise, registreerimise ja remontimise asjus (11.9.1936-6.6.1940).

ERA.1108.5.949. Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinsusvarade restaureerimise, kaevamiste, remontimise ja teistes muinsusvaradesse puutuvates küsimustes (5.4.1938-18.10.1939).

ERA.1108.5.950. Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinasvarade leiu ja dr F. R. Kreutzwaldi maja ostmise asjus (7.4.1938-25.3.1939).

ERA.1108.5.951. Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinsusvarade registreerimise, restaureerimise ja remontimise küsimustes (10.11.1938-5.1.1939).

ERA.2013.1.892. Kirjavahetus ja muinasvarade, leidude ja haruldaste taimede nimekirjad (6.8.1926-13.12.1941).

KIRJANDUS jm

Aru, K. 2002. Kultuurilised kogud – kellele ja milleks? – **Veiderma, M., Meri, M., Siiner, M., Ross, J., Aru, K., Sutrop, U., Viikberg, J., Raudkivi, P., Tankler, H. 2002.** [Seminari „Humanitaarsed teaduskogud“ ettekanded]. Tallinn: 19-23.

Bahn, P., Renfrew, C. 2012. Archaeology: Theories, Methods and Practice. Thames & Hudson. London.

Brodie, N., Tubb, K. W. Illicit Antiquities: The theft of culture and extinction of a archaeology. Routledge. London & New York.

Carman, J. 2002. Archaeology and Heritage: an introduction. Continuum. London & New York.

- Ei hõbedat, kulda leita me´ maal... 1931.** – Virumaa Teataja, 22.12.
- Fanaatikud või isemoodi hullud. 1934.** – Uudisleht, 3.1.
- Haridusministeeriumi sundmäärus registreeritud kinnismuinasvarade käsitamise kaitseabinõude kohta. 1926.** – Riigi Teataja [1.6]: 638-639.
- Hausmann, R. 1902.** Livländische archäologische Funde in der Ferne. – Sonderabdruck aus: Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1901. Riga: 124-145.
- Hoidke kodumaa muistseid mälestusmärke! 1929.** Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi väljaanne. Tartu.
- J.P. 1924.** Teekond Koluvere „kullamäele“. – Kaja, 30.9.
- J.P. 1924.** Teekond Koluvere „kullamäele“. – Kaja, 1.10.
- J.P. 1924.** Teekond Koluvere „kullamäele“. – Kaja, 3.10.
- Johanson, K. 2009.** The Changing Meaning of ‘Thunderbolts’. – Electronic Journal of Folklore: 129-174. [Kättesaadav: <http://www.folklore.ee/folklore/vol42/johanson.pdf> (9.5.2015)]
- Jung, J. 1895.** Üheksas aruanne vanade kohtade ja asjade teadete üle. – Sakala, 22.11.
- Jõekalda, K. 2009.** Eesti muinsuskaitse ja võõras pärand. Muinsusteadlikkuse kujundamine 1920.-30. aastatel. Magistritöö. Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn. [Kättesaadav: <http://www.academia.edu> (8.5.2015)]
- Kalda, M. 1996.** Teadaanne härradele Majandusministeeriumi mäeasjandusosakonda. Mõnest varanduseotsimise loost. – Vaga Vares. Pro Folcloristica IV. Tartu.
- Kangert, N. 2009.** Metallidetektorid ja arheoloogiapärandi kaitse Eestis. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool. [Kättesaadav: Arheoloogia Kabineti raamatukogu]
- Kiudsoo, M. 2008.** Huaröövliid ja aardekütid. – Sirp, 22.2.
- Konsa, K. 2014.** Laulupidu ja verivorst: 21. sajandi vaade kultuuripärandile. Tartu Kõrgema Kunstikooli Toimetised nr 19.
- Kroon, K. 1996.** Kui Emajõe laevastik Peipsi järvel võimutses, Sõjasadam Tartu all, Alistamatud, Lipulaev jõe põhjas. Postimees, 31.5.
- Kui Eesti saabus Läänemere rannikule. 1927.** – Vaba Maa, 8.9.
- Kulda otsitakse öösel vargsi... 1937.** – Uudisleht, 23.4.
- Kulla otsimise palavik otsaga Virumaal. 1924.** – Vaba Maa, 21.10.
- Kullajaht Peipsi rannikul. 1936.** – Uudisleht, 9.7.
- Kullakaevajad Karksi Lossimäel. 1936.** – Vaba Maa, 22.5.
- Kullakaevajad leidsid rauatükke. 1937.** – Uus Eesti Narva Uudised, 4.8.
- Kiviaegsete muinasleidude järeletegemine. 1936.** – Vaba Maa, 29.12.
- Kolm pütti kulda, mis Suure-Jaani kihelkonda maetud. 1923.** – Esmaspäev, 23.4.
- Kullakeldrite otsijad. 1924.** – Kaja, 8.9.
- Külastamas Narva kolleksionääre. 1938a.** – Põhja Kodu, 12.1.
- Külastamas Narva kolleksionääre. 1938b.** – Põhja Kodu, 28.2.
- Lang, V. 2005.** Muinsuskaitsejad ja muinsuskütid. – Eesti Päevaleht, 24.5.
- Lang, V. 2007.** Baltimaade pronksi- ja rauaaeg. Tartu Ülikooli Kirjastus. Tartu.
- L.M. 1923.** Huvitav muinasleid. – Päevaleht 11.3.
- Mereröövliite varanduse kallale! 1934.** – Esmaspäev, 25.11.
- Meie vanaaja mälestusmärgid suures hädaohus. 1925.** – Kaja, 26.3.
- M[oor], H. 1922.** Muinasjäänuste kaitseadusest. – Päevaleht, 13.12.
- Muinasvarade kaitse seadus. 1925.** – Riigi Teataja [1.7]: 603-605.
- Muinasvarade kaitse seadus. 1936.** – Riigi Teataja [12.8]: 1489-1494.
- Muinsusalalt. Maakoolide õpetajatele. 1920.** – Päevaleht, 10.6.
- Muinsushooldajad ja muinsuskaitse usaldusmehed. 1936.** – Postimees, 20.8.
- Muinsusleid Savastveres. 1935.** – Postimees, 5.7.

- Määrus rahukohtu trahviseaduse § 29 muutmise kohta. 1918.** – Riigi Teataja, 19.12.
- Möller, A. J. 2. ajaloo õpetaja kongress. 1927.** – Kasvatus, november.
- Narva muhameedlaste keskkohaks Eestis. 1929.** – Vaba Maa, 24.12.
- Narva turismibüroo tegevus laieneb. 1939.** – Uus Eesti Narva Uudised, 7.3.
- Petserimaal leiti muistne kivikirves. 1938.** – Postimees, 26.11.
- Püükütt langes rahaauku. 1936.** – Vaba Maa, 10.11.
- „Rahaauk“ Raadimõisa tiigis. 1926.** – Kaja, 28.10.
- Saadeti töölaagrisse. 1940.** – Virumaa Teataja 12.7.
- Saaremaal spekulereetakse muinsusajadega. 1935.** – Vaba Maa, 6.8.
- Salapärased kullakaevurid Kuremäel. 1935.** – Virumaa Teataja, 7.10.
- Schmiedehelm, M. 1935.** Kümme aastat esiajalooliste muististe kaitset Eestis. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XI: 1–13.
- Taani kuninga kullakamber jääb avamata! 1924.** – Vaba Maa, 28.9.
- Tallgren, A. M. 1922.** Eesti eelajaloolised liikumata muinasjäänused. – Ajalooline Ajakiri [nr 4]: 121-130.
- Tallgren jt 1925 = Tallgren, A. M., Laid, E., Laur, H., Moora, H., Nigul, G., Parmas, O., Schmiedehelm, M., Vaas, T.** Eesti kinnismuistised. Muinasaegsed ja poolajaloolised. Ülikooli Arheoloogia Kabineti toimetised III. Tartu.
- Tamm, K. [Eesti Rahvaluule Arhiiv]. 2015.** E-kiri käesoleva töö autorile 20.3.
- Tatarlased Rakveres antiikajade jahil. 1938.** – Postimees, 14.4.
- Tiidu, E. 2015.** E-kirjad käesoleva töö autorile 7.5. & 8.5.
- Tvauri, A. 2001.** Museoloogia ja muinsuskaitse õppematerjal. [http://www.arheo.ut.ee/Museo&muinsus.pdf (8.5.2015)]
- Tvauri jt 2006 = Haak, A., Kiudsoo, M., Konsa, M., Kriiska, A., Lang, V., Lõugas, L., Mäesalu, A., Pärn, A., Roio, M., Russow, E., Tvauri, A., Valk, H. 2006.** Archaeological Research in Estonia 1865-2005. Tartu: 247-266.
- Ulst, I. 2009.** Arheoloogilised leiutised õiguslik kaitse ja „musta arheoloogia“ probleemid Eestis. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool. [PDF: <http://www.arheo.ut.ee/thesis-list/> (8.5.2015)]
- Ulst, I. 2010.** The problems of „black archaeology“ in Estonia. – AVE 2010: 153-169.
- Ulst, I. 2012.** The Role of Community Archaeology in Heritage Protection: Responsible Metal Detecting as a Tool for Enhancing the Protection of Archaeological Heritage. Master Thesis. Tartu University.
- Uus kullajaht. 1936.** – Vaba Maa, 3.7.
- Vitsakimp leidku rahaauk! 1936.** – Uudisleht, 4.10.
- Väljakaevamised Rakvere Vallimäel. 1927.** – Vaba Maa, 13.5.
- Väsimatu koduloo-uuriija 1959.** – Sirp ja Vasar, 13.11.
- Õunapuu, P. 2011.** Eesti Rahva Muuseumi loomine ja väljakujunemine. – Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis. Tartu.
- Ülikooli teated. 1923.** – Päevaleht 11.3.
- 11. sajandi matmispaik Aseri-Rannul. 1938.** – Virumaa Teataja 28.11.
- 4000 uut muinasleidu. 1939.** – Järva Teataja, 20.1.

DIGITAALSED ANDMEBAASID

Arhiiviinfosüsteem (AIS)

Rahvusraamatukogu digiarhiiv (Digar)

Eesti Ajaloomuuseumi (AM) arheoloogia andmebaas

Eesti Rahva Muuseumi (ERM) arheoloogiliste leidude andmebaas

Kultuurimälestiste Riiklik Register

Tallinna ülikooli ajaloo instituudi (AI) arheoloogiliste kogude peakataloog

Summary. The Protection of Archaeological Heritage in Republic of Estonia in 1918-1940

On the 19th of June, 1925 the parliament of the Republic of Estonia adopted the Heritage Protection Act, which provided in the territory of Estonia prehistoric, (art)historic and ethnographic heritage protection. The purpose of this thesis is to investigate the heritage protection in the first period of independence: from the year 1918 until the beginning of the Soviet occupation in 1940, focusing on the archaeological heritage.

The thesis deals with the relations between the heritage protection and the public as well with the awareness of the significance of heritage, where one side was the scientific community (archaeologists) and the state and other side the public in general (the land owners, school teachers, etc.). The question is: what was their understanding of heritage protection? Whether something that was deemed worthy of preservation on the national level, had also worth in the lower levels of the society? In this sense, the core issue remains, how and to what extent the Heritage Protection Act *de facto* managed to protect the archaeological heritage? My main sources of study are archival documents and journalism of that time.

During the era under view in this thesis, one of the main concerns of heritage protection was treasure hunt, which had gained momentum as early as under Czarist rule and involved both the young and the old. People were under the influence of widespread fantastic stories about treasures usually buried in cellars, caves or chambers, in which landlords or other wealthy men had hidden their valuables: gold, silver, torture devices and so on. Mostly, when there exists a particular time as to when the treasure was hidden, it was usually the Great Northern War (or simply the *Swedish war*) or just in *times of war*.

Several petitions were sent out by the lay people to obtain official permissions to dig out the treasures. Usually the answer was negative from the Ministry and the message was sent forward to the Estonian Folklore Archives in Tartu. Only in exceptional cases, when enthusiasts were ready to cover all the costs themselves and agreed with other conditions – one of the most important ones being that the work was to be carried out under the supervision of an expert – was the Ministry of Education willing to grant the permission.

One of the reasons why treasure hunt was so popular, was undoubtedly the fact that almost every year numerous precious finds were unearthed during agricultural works. The news where quick to spread not only locally, but also on the national level. One may argue that the messages about archaeological finds from the prehistoric period was an immensely popular topic in the field of archaeology, if not to say the most popular. The news about gold seekers also often reached the newspapers.

Until now it has been assumed that the first reports of the use of metal detectors in the pillaging of archaeological sites in Estonia originate from the 1970s. In fact, it was a topic much earlier. Already in 1935 appeared some treasure hunters to use electronic detectors. In some cases these were ordered, for example from Germany, in other cases they were self-constructed.

Gold seekers managed to bring about a lot of damage. On the one hand, because of the great number of them, on the other hand, because many of them acted systematically and with extreme confidence.

This is also the biggest problem which the both periods of Estonian independence have in common. In the first decade of 21th century, the looting of archaeological sites took catastrophic dimensions: treasure hunters looted dozens of archaeological objects, either protected or unprotected. Numerous graves, fortresses, settlements and sacrificial stones were affected. The situation lasted until the year 2011, when amendments concerning the use of metal detectors were introduced into the Heritage Protection Act.

According to the Heritage Protection Act of 1925, all archaeological finds, that were so old that their owner could not be determined, belonged automatically to the state. The finder, however, had the right to demand a finder's fee. As is evident from numerous newspaper articles that were published in the 1920s and 1930s, accidental stumblings on the finds dating back to the prehistoric period were common. This is also reflected in the correspondences of the Science and Art Department of the Ministry of Education.

Despite the active work of the Cabinet of Archaeology and the Ministry of Education, they did not succeed in gathering all the archaeological objects that had found their way to the private property. One could only estimate, how significant proportion of archaeological finds were "lost" in this way. For lay people archaeological artefacts held emotive, aesthetic and sometimes functional value (eg stone hatchet as a weight), but all too often also antiquarian value.

Illicit trafficking of heritage objects was a large-scale problem in the 1920s and 1930s. There are reports about people who even tried to make a living out of it. According to the Heritage Protection Act of 1925 it was in fact forbidden to remove from the country moveable archaeological artefacts that were protected by the law. However, the majority of important objects was not officially declared. In 1936, the revised Heritage Protection Act banned the export of all movable archaeological artefacts, regardless of being protected by the law or not. Despite that, there were already in 1937 reports about the Tatars in Viru County, who were collecting ethnographic and other similar valuable items for selling purposes. There are also similar reports from Saaremaa.

Itinerant retailers were in addition to antiquarians the other key players in the market. They moved around the country in large numbers. One can be quite sure that a farmer, in case he happened to have an archaeological find, was willing to sell it.

The trade was the most active in areas that were actively visited by many tourists. In this sense, Tallinn and Narva could be considered as the centre points. However, business contacts ranged even beyond national borders. There are reports about selling archaeological treasures to Finland, Sweden, Germany and even America. In the mid-1930s, some of the finds of Estonian origin were bought back from the Finnish National Museum. Unfortunately, one gets the impression that it was mostly dealt with consequences not with the causes.

Farmers were practical and soberly thinking people and for them ancient burial grounds represented nothing but a pile of potential building materials: stones, gravel or sand. At the same time, the land itself underneath the burial ground was considered extremely valuable. There exist many letters sent from the farmers who are complaining that their best arable land is located right at the spot. It may have been sometimes an exaggeration, but one can be sure that every single square metre of land was important for a farmer.

The fact that farmers turned to the Ministry of Education, shows clearly that from the landowner's perspective the guidelines of the Heritage Protection Act were to meet. However, as we are unsure about the number of farmers who actually bothered to take up contact, one may argue that the majority of farmers could have acted without permission.

When the landowners sent requests to the Ministry of Education concerning the elimination of the burial ground, they often added that they would be alternatively agreed with financial compensation. As a rule in such cases, the answer was negative from the Ministry as there was no legal basis for compensation. It was also reassured that an archaeological excavation would be carried out as soon as possible.

For some reason, the Heritage Protection Act of 1925 did not include regulations concerning the penalties for illicit activities, which would have given the opportunity to prosecute the offenders, although in a bill issued in 1923 these were included. In 1925, the Heritage Conservation Act, § 20 only provided that in case of breaking the bylaw, the violators would be punished according to the Penalty Law § 29. In 1926, a bylaw was indeed

introduced concerning cultivation, digging and other activities on registered archaeological sites. A breach of law on an archaeological site could therefore be prosecuted. However, the Heritage Conservation Act, issued in 1936 lacked any reference to the Penal Code.

To sum up the attitude of an average person towards the issue in the observed period, then it seems, that first and foremost set the tone personal economic and commercial interests. However, there were people who greatly opposed this general tendency. They were mainly school teachers, who – as is evident from a significant number of examples – were very receptive to new ideas, including these, that popularized the protection of archaeological heritage. A bright example is a school teacher Tammepuu from Sadala. In 1939, more than half of the trustees were school teachers by profession. The important role of schools in raising people's awareness in the matter was already recognized in the early 1930s, when the Ministry of Education began distributing circular letters in which teachers were encouraged to explain to their pupils the principles of heritage protection and report new archaeological finds.

Noteworthy are three bigger shortcomings in the national heritage protection during the period from 1918 to 1940. First, the controlling mechanisms and sanctions against the violators of the Heritage Conservation Act were insufficient. Secondly, the involvement of volunteers (trustees) began quite late, only in 1936-38. Thirdly, even stronger emphasis should have been placed on the popularization of heritage protection.

LISAD

Lisa 1. 1925. a muinsuskaitse seadus

„Muinasvarade kaitse seadus

Riigikogu poolt 19. juunil 1925. a vastu võetud, ilmunud Riigi Teatajas, nr 111/112, 1925.

§ 1. Muinasvaradeks käesoleva seaduse mõttes loetakse:

A. Kinnismuinasvarad:

- 1) esiajaloolised asulad, vanad kalmed ja matmispaigad, maalinnad, linnamäed ja tornimäed, ohvrikivid, kirjaga kaetud kinnised kivid ja kaljud;
- 2) legendaarsed ja ajaloolised mälestuskohad, nagu „Kalevisängid“, lahinguväljad, karistusasemed;
- 3) endiste kindluste, losside, kloostrite, kirikute ja kabelite varemed;
- 4) ajalooliselt või kunstiajalooliselt tähtsad ehitused ja ehituste rühmad;
- 5) loodusmuinasvarad, nagu ohvripaigad, hiiepuud ja pühad allikad;
- 6) kõik muud niisugused inimese tehtud või looduslikud esemed, mis säilitavaid rahvuslikke või teaduslikke mälestusi endisajast.

B. Vallasmuinasvarad:

- 1) kõik maapõuest, kalmetest, varemetest, veest või mujalt leitud esiajaloolised ja ajaloolised esemed;
- 2) kirikute inventar – ajalooliselt vanad skulptuurid, maalid, haruldased riistad, häbipingid jne;
- 3) kaitse alla võetud ehitustes leiduvad endisaega iseloomustavad esemed;
- 4) haruldased kodumaa ja kodumaasse puutuvad trükitooted, arhivaalid ja erilise tähtsusega ajaloolised dokumendid;
- 5) etnograafilised, numismaatilised ja heraldilised kogud;
- 6) kultuur- ja kunstiajaloolised asjad, millel eriline ajalooline väärtus.

§ 2. Seaduse kaitse all seisavad kõik muinasvarad, mille rahvuslik, teaduslik või kunstiajalooline tähtsus [on] tunnustatud käesolevas seaduses ettenähtud korras.

§ 3. Muinasvarade kaitset teostab haridusminister temale alluva muinsusnõukogu abil.

Muinsusnõukogu võimkonda kuulub: muinasvarade väärtuse tunnustamine, nende hindamine ja registreerimiseks ettepanemine ja üldse kõigi küsimuste lahendamine, mis muinasvarade kaitsega seotud. Muinsusnõukogu moodustavad Tartu Ülikooli muinasteaduse, kunstiajaloo, Eesti ja Põhjamaade ajaloo professorid, Eesti Rahva Muuseumi juhataja ja haridusministri poolt nimetatud nõukogu juhataja. Vastavate küsimuste asjus kuuluvad nõukogusse ka teedeministeeriumi esindaja, Riikliku Keskarhiivi juhataja ja kohaliku omavalitsuse esindaja. Juhataja puudumisel täidab tema aset keegi Muinsusnõukogu poolt tema liikmete hulgast valitud asetäitja. Muinsusnõukogu tegutseb tema enda poolt väljatöötatud ja haridusministri poolt kinnitatud kodukorra alusel. Tema otsused kinnitab haridusminister.

Märkus 1. Kui mõni vastavatest professuuridest vakantne on, määratakse vastav nõukogu liige haridusministri poolt isikute hulgast, keda selleks esitab Tartu Ülikooli filosoofia teaduskond.

Märkus 2. Muinsusnõukogu istungitest võtavad nõukogu kutsel nõuandva häälega osa nende kodumaaliste teaduslike ühingute esindajad, kes üleval peavad üldsusele avatud muuseume.

§ 4. Kaitstavaid muinasvaru registreerib Haridusministeerium Muinsusnõukogu abil.

§ 5. Registreerimisest teatatakse muinasvara omanikule ja kohalikule linna- või maakonnavalitsusele, mille piirkonnas muinasvara asub. Kohalik omavalitsus on kohustatud kõigi tema piirkonnas asuvate registreeritud muinasvarade nimekirja korras pidama ja nende

alalhoiu järgi valvama. Kui alalhoid puudulik või kui muinasvara ähvardab hävimine, on kohalik omavalitsus kohustatud sellest viibimata teatama Haridusministeeriumile.

§ 6. Muinasvara registrist mahakustutamine sünnib haridusministri otsusel Muinsusnõukogu arvamise põhjal. Registrist mahakustutamisest teatatakse asja omanikule ja vastavale omavalitsusele (§ 5).

§ 7. Eraomanduses olevate muinasvarade kohta maksavad järgmised kitsendavad kaitse abinõud:

- 1) väljaveo keeld;
- 2) riigi ostueesõigus muinasvara müümise korral;
- 3) pärandusjagamise kitsendus;
- 4) muinasvarade omandamine sundvõõrandamise teel;
- 5) muinasvarade ilme muutmiskeeld;
- 6) järeelvalve parandustööde järgi;
- 7) kaevamiste ja ehitustööde seismapanek ja keeld.

Missugused kaitseabinõud üksikul juhtumisel tarvitusele võtta, otsustab haridusminister Muinsusnõukogu arvamist ära kuulates käesolevas seaduses ettenähtud piirides.

§ 8. Arheoloogilisel otstarbel ettevõtavaiks kaevamisteks annab loa Haridusministeerium Muinsusnõukogu vastava ettepaneku põhjal. Kui maaomanik keeldub lubamast oma maal kaevamisi ette võtta, läheb asi ühes Muinsusnõukogu motiveeritud arvamisega haridusministri ettepanekul Vabariigi Valitsuse otsustada. Kaevamiste tagajärgede üle tuleb aru anda Muinsusnõukogule.

§ 9. Kui ehitus-, põllu- ja kaevamis- või muude sarnaste tööde juures puututakse kokku kinnismuinasvaraga, kalmega või mõne muinsuste leiupaigaga, on ettevõtja kohustatud tööd seisma jätma sel määral, et leiukoht puutumata jääks, ja sellest kohe teatama Haridusministeeriumile, kes asjatundja kohale saadab. Neil juhtumistel, mil tööde seisma jätmine oleks tehniliselt võimatu või eriliselt suurte ainelistele kuludega ühendatud, on ettevõtja õigustatud tööd jätkama, leiust viibimata teatades Haridusministeeriumile, kes asjatundja kohale peab saatma. Viimasel on õigus ajutiselt kuni Haridusministeeriumi otsuseni töid seisma panna, et leiukoht puutumata jääks.

§ 10. Kahjud, mis saab maaomanik muinasvarade kaevamisel või ettevõtja töö seismajätmisel, tasutakse omaniku või ettevõtja nõudel Haridusministeeriumi poolt vastastikkuse kokkuleppe alusel. Kui kuue kuu jooksul ei saavutata kokkulepet kahjude suuruse kohta, määrab kahjude suuruse kindlaks kolme kuu jooksul kolmeliikmeline hindamiskomisjon, kelle ühe liikme määrab Haridusministeerium, teise – kahjusaaja ja kolmanda – vastav rahukogu rahukohtunikkude hulgast. Komisjoni otsuste peale edasikaebust ei ole.

Tasu makstakse välja kolme kuu jooksul pärast kokkuleppe saavutamist või hindamisotsuse tegemist.

§ 11. Kõik maast, veest ja mujalt peale käesoleva seaduse maksamahakkamist leitavad vallasmuinasvarad, mis nii vanad, et nende omanikku ei teata, lähevad riigi omanduseks. Kui kaevamine ette võetud mõne teatava muuseumi otsekohesel ülesandel, võib leiu paigutada sellesse muuseumi.

§ 12. Nõudmise korral maksab riik leidjale tasu leiu täieliku antiikväärtuse suuruses, mille määrab kindlaks haridusminister Muinsusnõukogu ettepanekul. Riigi kulul toimepandud kaevamistel saadud leiu eest tasu ei maksta.

§ 13. Leidasjad tuleb leidmisolekus ja kõik asjad üheskoos Haridusministeeriumile üle anda või, leiust otsekohe Haridusministeeriumile teatades, nad ajutiselt alal hoida, kuni tarvilike korralduste tegemiseni Haridusministeeriumi poolt.

Leidasju ei tohi puhastamise, haljastamise, viilimise, murdmise või muul teel rikkuda ega asjade üksikuid osi üksteisest lahutada.

Omavalitsuse on kohustatud Haridusministeeriumi kulul edasi toimetama muinasvarasid, mis leidjad edasisaatmiseks neile annavad.

§ 14. Registreeritud kinnismuinasvarasid on keelatud hävitada, rikkuda või haridusministri loata mõnel teisel viisil nende ilmet oluliselt muuta.

Registreeritud kinnismuinasvarade restaureerimine ja parandamine sünnib haridusministri järelevalvel. Omanikud on kohustatud vastavad plaanid haridusministrile kinnitamiseks esitama.

Haridusminister otsustab asja kahe nädala jooksul. Ei järgne selle aja jooksul keeld, loetakse plaan kinnitatuks. Otsuse vastu võib administratiivkorras kaevata.

§ 15. Kui muinasvaradeks registreeritud ehitiste omanikud, tähele panemata Muinsusnõukogu sellekohaseid meeldetuletusi, ei kaitse neid ehitusi hävinemise või tuntava halvenemise eest, siis võidakse neid omandada riigile sundvõõrandamise teel.

Sundvõõrandamine sünnib seaduste kogus X köites §§ 575-593 ettenähtud korras, kusjuures § 582 tähendatud komisjoni kohuseid täidab Muinsusnõukogu.

§ 16. Registreeritud vallasmuinasvaru on keelatud hävitada või rikkuda, samuti nende ilmet muuta restaureerimise ja parandamise kaudu või mõnel teisel viisil. Samuti on keelatud registreeritud muinasvarasid ilma loata väljamaale viia. Neid registreeritud vallasmuinasvarasid, mis moodustavad üheskoos tüübilise terviku, on keelatud ilma loata üksikult võõrandada või pärandada või päranduse jagamisel jaotada. Neid registreeritud vallasmuinasvarasid, mis teatava kinnismuinasvaraga ühes paigas asudes moodustavad sellega stiililise üksuse, on keelatud ilma loata võõrandada või sellest kinnismuinasvarast ümberpaigutamise teel lahutada. Registreeritud avalikke antikvariaalide kogusid, kiriklikku inventari ja riigi ning omavalitsuse päralt olevaid muinasvarasid ei või ilma loata võõrandada.

Kõigil neil juhtumistel annab vastava loa haridusminister Muinsusnõukogu otsuse põhjal.

Märkus. Testamendi korralduste kohta, mis on vastuolus käesoleva paragrahviaga, on maksvad B. E. S.⁵⁷ §§ 2787 ja 2788.

§ 17. Järelevalvet muinasvarade parandustööde järgi teostab Haridusministeerium Muinsusnõukogu arvamist ära kuulates. Samuti on Haridusministeeriumil õigus nii riigile ja omavalitsusele kui ka eraisikutele kuuluvaid muinasvarasid parandada ja restaureerida selleks määratud krediitide piirides.

§ 18. Kui üksikute registreeritud vallasmuinasvarade või nende kogude omanik ei suuda neid konserveerida ega hävimise eest kaitsta, võib Haridusministeerium Muinsusnõukogu ettepanekul omanikule tähtaja määrata tarvilike kaitseabinõude kasutusele võtmiseks; kui omanik määratud tähtaja jooksul ettekirjutatud abinõusid käsitusele ei võta, võib Haridusministeerium neid asju ajutiselt tasuta hoiule võtta ja mõnesse muuseumisse hoiule paigutada kuni omaniku poolt nende korralik alalhoidmine ei ole tagatud.

§ 19. Eraomanduses olevate registreeritud vallasmuinasvarade müügist tuleb teatada Haridusministeeriumile. Riigil on niisugusel juhtumisel ostueesõigus, mida ta võib teostada 14 päeva jooksul teadaande kättesaamisest arvates. Ostueesõiguse teostamise kohta saadetakse ostu-müügi lepingu osalistele teadaanne. Ostuhind makstakse müüjale välja ühe kuu jooksul pärast teadaande kättetoimetamist. Selle määruse vastu käivad võõrandamise tehingud tühistatakse Haridusministeeriumi nõudmisel kohtulikus korras.

Registreerimisega seotud kohustused lähevad üle ühes muinasvaraga tema uuele omanikule.

§ 20. Kaitstavate muinasvarade registreerimise ning käesolevas seaduses ettenähtud kaitseabinõude käsitamise kohta on haridusministril õigus sundmäärusi välja anda, ära kuulates Muinsusnõukogu arvamist.

⁵⁷ Balti Eraseadus.

Sundmäärustest üleastujaid karistatakse rahukohtu trahviseaduse § 29 põhjal.
Muinasvarade väljaveo keelu rikkumise korral konfiskeeritakse muinasvara riigi omanduseks.

§ 21. Vabariigi Valitsusel on õigus oma määrusega lähemalt korraldada registreeritud muinasvarade nimekirja pidamist ja nende alalhoidmise järele valvamist omavalitsuse asutuste poolt (§ 5).

Algkirjale alla kirjutanud
Riigikogu esimees A. Rei
Sekretär J. Holberg“

Lisa 2. 1926. a sundmäärus

„Haridusministeeriumi sundmäärus registreeritud kinnismuinasvarade kaitseabinõude käsitamise kohta.

(Välja antud muinasvarade kaitseseaduse §§ 14 ja 20 põhjal, R. T. nr 111/112 – 1925.

a)

Sellest ajast, kui kinnismuinasvarade kaitse alla võtmisest teatatud isikule või asutusele, kelle omanduses või valdamisel nad on, pannakse nende kohta maksma järgmised määrused:

§ 1. Kiviaja asulatel, kalmetel ja matusepaikadel on keelatud maaharimine, kaevamine ja ehituste püstitamine.

§ 2. Samuti on keelatud: hiiekohtade kaevamine, harimine ja hiiepuude raiumine, samuti nendes olevate põõsaste hävitamine; hiieallikate kuivatamine, kraavitamine ja rookimine; ohvrikivide ja teiste ajalooliste märkide, kivide, kiviristide ja piirikivide lõhkumine, ümberpaigutamine ja sisseehitamine.

§ 3. Muinaslinnadel ja pelgupaikadel on keelatud maaharimine, kaevamine, liiva, kruusa ja kivide võtmine ning ehituste püstitamine.

§ 4. On keelatud restaureerida kirikute, kloostrite, kabelite, losside ja kindluste varemeid, samuti nende sisse või külge püstitada ehitusi.

§ 5. Kaitse alla võetud ehitusi ja ehitusrühmi on keelatud lammutada ja ümber ehitada, samuti nende iseloomulikke osi nagu fassaade, portaale, sisemisi või väliseid kaunistusi, katuseid, samuti parandamistöde juures nende ilmet muuta.

§ 6. Hooned, mis on ehitatud eelmistes paragrahvides 1-5 nimetatud muinasvaradele enne nende kaitse alla võtmist, võib endiselt vabalt tarvitada, kuid neid ei tohi laiendada või nende juures toimetada töid, mis nende all olevaid mälestusmärke veel enam rikuvad.

Samuti võib künni alla võetud muinasjäänuseid samaks otstarbeks ja samal määral edasi tarvitada.

§ 7. Kui majanduslikud või teised mingisugused olud nõuavad paratamatult par 1-3 nimetatud muinasvarade rikkumist, eriti maa-ala harimist või ehitiste püstitamist või koguni mälestusmärkide kõrvaldamist, siis tuleb selleks luba küsida Haridusministeeriumilt, kes Muinsusnõukogu arvamist ära kuulates ja kohapeal asja järele vaadates, laseb tarbekorral muinasvara läbi uurida ja hiljemalt kahe kuu jooksul, arvates loaandmise palve esitamise päevast, asja ära otsustab.

§ 8. Kui par 4 nimetatud varemeid tahetakse ühel või teisel viisil ära kasutada, eriti sealjuures nende külge või sisse või külge kuuluvatele maa-aladele ehitusi püstitada, siis tuleb selleks Haridusministeeriumilt luba nõutada, esitades üksikasjalised plaanid ja kavad, mis tarbekorral vastava ala eriteadlastele ja igal juhtumisel Muinsusnõukogule läbivaatamiseks ja heakskiitmiseks edasi antakse

§ 9. Kui par 4 ja 5 nimetatud muinasvarasid ähvardab hävimine ja isikud või asutused, kelle omandamises või valdamisel nad seisavad, ei suuda tarvilikke parandusi teha, siis tuleb sellest aegsasti teatada Haridusministeeriumile ning esitada tarvilike paranduste plaanid ja kalkulatsioonid.

Tallinnas, 26. mail 1926. a. Nr 3836.

Haridusminister J. Lattik.

Teaduse ja kunsti osakonna juhataja G. Ney“.

Lisa 3. 1936. a muinsuskaitse seadus

„Muinasvarade kaitse seadus.

Antud riigivanema poolt dekreedina 12. augustil 1936.

1. peatükk.

Üldeeskirjad.

§ 1. Seaduse kaitse alla kuuluvad kõik muinasvarad, millel on rahvuslik, teaduslik või kunstiajalooline tähtsus.

§ 2. Muinasvaradeks käesoleva seaduse mõttes loetakse:

a) Kinnismuistised:

1) esiajaloolised asulad, vanad kalmed ja matmispaigad, muinaslinnad, pelgupaigad ja tornimäed, ohvrikivid, kirjaga kaetud kinnised kivid ja kaljud;

2) legendaarsed ja ajaloolised mälestuskohad, nagu lahinguväljad, karistusasemed, kalevipoja-sängid jm;

3) endiste kindluste, losside, kloostrite, kirikute ja kabelite varemed;

4) ajalooliselt või kunstiajalooliselt tähtsad ehitised ja ehitiste rühmad;

5) loodusmuistised, nagu ohvripaigad, hiiepuud ja pühad allikad;

6) kõik muud inimeste tehtud või looduslikud esemed, mis säilitavad rahvuslikke või teaduslikke mälestusi endisajast.

b) Vallasmuistised:

1) kõik maapõuest, kalmeist, varemeist, veest või mujalt leitud esiajaloolised ja ajaloolised esemed;

2) kirikute inventar, ajalooliselt vanad skulptuurid, maalid, haruldased riistad, häbipingid jne.

3) kaitse alla võetud ehitistes leiduvad endisaega iseloomustavad esemed;

4) etnograafilised, numismaatilised ja heraldilised kogud;

5) kultuuri- ja kunstiajaloolised esemed, millel on eriline ajalooline väärtus.

2. peatükk.

Muinsuskaitse korraldus.

§ 3. Muinasvarade kaitset teostab Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakond Muinsuskaitse nõukogu, muinsuskaitse inspektori, maakonna muinsushooldajate ja muinsuskaitse usaldusmeeste kaudu.

§ 4. Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna ülesandeks muinsuskaitse alal on:

1) muinsuskaitse tegevuse juhtimine, korraldamine ja järelevalve teostamine;

2) muinsuskaitse alla võetud maa-alade, ehitiste ja esemete registri pidamine;

3) muinsuskaitse nõukogu ettepanekute elluviimine;

4) juhtnööride andmine muinsuskaitse alal tegutsevaile asutustele ja isikutele.

§ 5. Muinsuskaitse nõukogu on nõuandev organ, mille ülesandeks on muististe väärtuse tunnustamine, nende kaitse puutuvate küsimuste selgitamine ja vastavate ettepanekute ning kavade valmistamine.

Muinsuskaitse nõukogu ülesandeks on eriti:

1) kaitseabinõude määramine üksikute muististe kohta;

2) arheoloogiliste kaevamiste teostamise kohta esitatud kavade läbivaatamine, ettepanekute tegemine kaevamislubade andmiseks ja kaevamisaruannete vastuvõtmine;

3) ettepanekute tegemine kaitse alla võetavate muististe registreerimise kohta;

4) ettepanekute tegemine kaitse alla võetud muististe registrist kustutamise kohta;
5) tarbe korral muististe väärtuse hindamine nende ostmisel riigi poolt, samuti tasu maksmisel leidesemete eest.

§ 6. Muinsuskaitse nõukogu koosseisu kuuluvad:

- 1) Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna direktor;
- 2) Haridusministeeriumi muinsuskaitse inspektor;
- 3) Tartu Ülikooli muinasteaduse professor;
- 4) Tartu Ülikooli kunstiajaloo professor;
- 5) Tartu Ülikooli Eesti ja Põhjamaade ajaloo professor;
- 6) Eesti Rahva Muuseumi direktor.

Nõukogu esimeheks on Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna direktor või tema asemikuna muinsuskaitse inspektor.

Kui mõni vastavatest professoridest on vakantne, määratakse vastav nõukogu liige Haridusministri poolt isikute hulgast, keda selleks esitab Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond.

Muinsuskaitse nõukogu istungitest võivad osa võtta nõukogu kutsel nõuandva häälega asutuste ja teadusliikude organisatsioonide esindajad nende erialasse puutuvate küsimuste arutamisel.

§ 7. Muinsuskaitse nõukogu töötab tema enda poolt väljatöötatud ning Haridusministri poolt kinnitatud kodukorra alusel. Muinsuskaitse nõukogu otsused kinnitab Haridusminister.

Muinsuskaitse nõukogu koosolekuid peetakse tarviduse järgi. Koosoleku kutsub kokku nõukogu esimees või tema puudumisel asetäitja. Koosolek on otsusevõimeline, kui on koos esimees või tema asetäitja ja vähemalt 2 liiget.

§ 8. Järelevalvet muinasvarade kaitse üle teostab Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna direktor ja muinsuskaitse inspektor.

Muinsuskaitse inspektori nimetab ametisse Haridusminister teaduse ja kunsti osakonna direktori ettepanekul Muinsuskaitse nõukogu poolt ülesseatud kandidaatide hulgast. Muinsuskaitse inspektor peab omama kõrgemat haridust muinasteaduse, kunstiajaloo või etnograafia alal.

§ 9. Muinsuskaitse inspektori ülesandeks on eriti:

- 1) muinsuskaitsele puutuvates küsimustes ettepanekute tegemine, kavade ja aruannete koostamine;
- 2) järelevalve otsene teostamine muinsuskaitse alal;
- 3) maakonna muinsushooldajatega ja muinsuskaitse usaldusmeestega ühenduse pidamine ning nendele nõu ja juhutuse andmine.

§ 10. Haridusministeerium organiseerib kohalikkude omavalitsuste ja vastavate organisatsioonide kaasabil maakonna muinsushooldajate ja muinsuskaitse usaldusmeeste võrgu.

Maakonna muinsushooldaja, samuti muinsuskaitse usaldusmehe amet on auamet ning tasuta.

§ 11. Maakonna muinsushooldajate ja muinsuskaitse usaldusmeeste ülesandeks on eriti:

- 1) valvata oma piirkonnas muinasvarade kaitse teostamise järele;
- 2) teatada muinsuskaitse inspektorile ja tarbe korral vastavaile ametivõimudele muinsuskaitse alal antud seaduste ja määruste rikkumisest;
- 3) anda muinsuskaitse inspektorile teateid uutest muinasleidudest ja hoolitseda leidesemete edasitoimetamise eest Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonnale;
- 4) äratada koha peal huvi ja arusaamist muinsuskaitsest ning selgitada muinasvarade kaitse tähtsust.

§ 12. Muinsuskaitse inspektoril, maakonna muinsushooldajatel ja muinsuskaitse usaldusmeestel on õigus pöörduda vastavate ametivõimude poole muinsuskaitse teostamiseks vajaliku abi saamiseks.

§ 13. Muinsuskaitse alal järelevalve teostamise vastavas piirkonnas võib Haridusministeerium tarbe korral panna temale alluvatele riigiteenijatele ja kokkuleppel vastava omavalitsusega ka omavalitsusteenijatele.

§ 14. Kõigile muinsuskaitse alal tegutsevatele isikutele võidakse hoolsa ning tulemusriikka tegevuse eest annetada muinsuskaitse teenetemärke Riigivanema poolt kinnitatud statuudis ettenähtud alustel.

3. peatükk.

Muinsuskaitse teostamine.

§ 15. Kõik maast, veest ja mujalt peale 19. juunit 1925 leitud või leitavad vallasmuistised, mis [on] nii vanad, et nende omanikku ei teata, lähevad riigi omandiks. Kui kaevamine on ette võetud teatava muuseumi otsesel ülesandel, siis võib leiu paigutada sellesse muuseumi.

§ 16. Nõudmise korral maksab riik leidjale tasu leiu täieliku antiikväärtuse suuruses, mille määrab Haridusministeerium Muinsuskaitse nõukogu ettepanekul. Riigi kulul toimepandud kaevamistel saadud leiu eest tasu ei maksta.

§ 17. Leidasjad tuleb leidolekus ja kõik asjad üheskoos üle anda Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonnale või, leiust otsekohe Haridusministeeriumile teatades, nad ajutiselt alal hoida kuni tarvilike korralduste tegemiseni Haridusministeeriumi poolt.

Leidasju ei tohi enne üleandmist puhastamise, haljastamise või viilimise, murdmise või muul teel rikkuda ega asjad üksikuid osi üksteisest lahutada.

Omavalitsused on kohustatud Haridusministeeriumi kulul edasi toimetama vallasmuistised, mis leidjad neile annavad edasisaatmiseks.

§ 18. Vallasmuistiseid on keelatud hävitada või rikkuda, samuti nende ilmet muuta restaureerimise või parandamise kaudu või mõnel muul viisil. Samuti on keelatud neid viia ilma loata välismaale. Väljaveokeelu rikkumise korral konfiskeeritakse vallasmuistis riigi kasuks.

§ 19. Eraomanduses olevate vallasmuististe müügikavatsusest tuleb teatada Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonnale. Riigil on niisugusel juhtumil ostueesõigus, mida ta võib teostada 14 päeva jooksul teadaande kättesaamisest arvates. Ostueesõiguse teostamise kohta saadetakse ostu-müügi lepingu osalistele teadaanne. Ostuhind makstakse müüjale välja ühe kuu jooksul pärast teadaande kättetoimetamist. Selle määruse vastu käivad võõrandamistehingud tühistatakse Haridusministeeriumi nõudmisel kohtulikus korras.

§ 20. Muistised, mille rahvuslik, teaduslik või kunstiajalooline tähtsus on tunnustatud käesolevas seaduses ettenähtud korras, kantakse vastavasse registrisse.

Registreerimisest teatatakse muistise omanikule ja kohalikule omavalitsusele, mille piirkonnas muistis asub. Kohalik omavalitsus on kohustatud korras pidama kõigi tema piirkonnas asuvate registreeritud muististe nimekirja ning valvama muististe alalhoiu järele. Kui alalhoid on puudulik või kui muistist ähvardab hävimine, on kohalik omavalitsus kohustatud sellest viivitamata teatama Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonnale.

Registreerimisega seotud kohustused lähevad ühes muistisega tema uuele omanikule.

§ 21. Muistise registrist kustutamine sünnib haridusministri otsusel Muinsuskaitse nõukogu ettepaneku põhjal. Regisrist kustutamisest teatatakse asja omanikule ja vastavale omavalitsusele (§ 20).

§ 22. Kõigi eraomanduses olevate muististe kohta maksivad järgmised kitsendavad kaitseabinõud:

- 1) väljaveo keeld;
- 2) riigi ostueesõigus muistise müümise korral;
- 3) pärandi jagamise kitsendus;

- 4) muistise omandamine sundvõõrandamise teel;
- 5) muististe ilme muutmise keeld;
- 6) järelevalve parandustööde üle;
- 7) kaevamiste ja ehitustööde seismapanek ja keeld.

Missuguseid kaitseabinõusid käesolevas seaduses ettenähtud piirides üksikutel juhtumitel tarvitusele võtta, otsustab haridusminister, ära kuulanud Muinsuskaitse nõukogu arvamise.

§ 23. Arheoloogilisel otstarbel ettevõetavateks kaevamisteks annab loa haridusminister muinsuskaitse nõukogu motiveeritud arvamiselega haridusministri ettepanekul Vabariigi Valitsuse otsustada. Kaevamiste tagajärgede üle antakse aru muinsuskaitse nõukogule.

§ 24. Kui ehitus-, põllu- ja kaevamis- või muude seesuguste tööde juures puututakse kokku kinnismuistisega, kalmega või muinsuste leiupaigaga, on ettevõtja kohustatud tööd seisma jätma sel määral, et leiukoht puutumata jääks, ja sellest kohe teatama Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonnale, kes saadab kohale asjatundja.

§ 25. Kahjud, mis saab maaomanik muistise kaevamisel või ettevõtja töö seismajätmisel, tasutakse omaniku või ettevõtja nõudel Haridusministeeriumi poolt vastastikuse kokkuleppe alusel. Kui kuue kuu jooksul ei saavutata kokkulepet kahjude suuruse kohta, määrab kahjude suuruse kindlaks kolme kuu jooksul kolmeliikmeline hindamiskomisjon, kelle ühe liikme määrab Haridusministeerium, teise – kahjusaaaja ja kolmanda – vastav ringkonnakohus jaoskonnakohtunikkude hulgast. Komisjoni otsuste peale edasikaebust ei ole.

Tasu makstakse välja kolme kuu jooksul pärast kokkuleppe saavutamist või hindamisotsuse tegemist.

§ 26. Registreeritud kinnismuistiseid on keelatud hävitada, rikkuda või Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna loata mõnel teisel viisil nende ilmet muuta.

Registreeritud kinnismuististe restaureerimine ja parandamine toimub Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna järelevalvel. Omanikud on kohustatud esitama vastavad plaanid Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonnale kinnitamiseks.

Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakond otsustab asja hiljemalt ühe kuu jooksul. Otsuse vastu võib kaevata administratiivkorras.

§ 27. Sellest ajast, kui kinnismuististe kaitse alla võtmisest on teatatud isikutele ja asutustele, kelle omanduses või valdamisel nad on, on keelatud:

- 1) muistsetel kalmetel ja asulakohtadel maaharimine, kaevamine, ehitiste püstitamine ja puude külvamine või istutamine;
- 2) hiiepuude raiumine, hiiepaikade harimine või kaevamine; samuti neil asetsevate põõsaste raiumine;
- 3) hiieallikate kuivatamine, kraavitamine, rookimine;
- 4) ohvrikivide ja teiste ajalooliste märkide, kivide, kiviristide ja piirikivide lõhkumine, ümberpaigutamine ja sisseehitamine;
- 5) muinaslinnadel ja pelgupaikadel maaharimine, kaevamine, liiva, kruus ja kivide võtmine, ehituste püstitamine ja puude külvamine või istutamine;
- 6) kirikute, kloostrite, kabelite, losside ja kindluste varemete restaureerimine, samuti nende külge ehituste püstitamine;
- 7) kaitse alla võetud ehitiste ja ehitisrühmade lammutamine, ümberehitamine, nende ilme muutmine parandustöödega, samuti ka nende iseloomulike osade, nagu fassaadide, portaalide, katuste ja sisemiste ning väliste kaunistuste muutmine.

§ 28. Kui § 27 p 6 ja 7 nimetatud muistiseid ähvardab hävimine ja isikud või asutused, kelle omanduses või valdamisel nad seisavad, ei suuda tarvilisi parandusi teha, siis tuleb sellest aegsasti teatada Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonnale.

§ 29. Kui muististeks registreeritud ehitiste omanikud, tähele panemata Haridusministeeriumi sellekohaseid meeldetuletusi, ei kaitse neid ehitisi hävimise või tunduva halve-

nemise eest, siis võidakse neid haridusministri algatusel omandada riigile sundvõõrandamise teel.

Sundvõõrandamine sünnib tsiviilseaduse (Seaduste kogu X köide) § 575-593 ettenähtud korras, kusjuures § 582 tähendatud komisjoni kohuseid täidab muinsuskaitse nõukogu.

§ 30. Neid registreeritud vallasmuistiseid, mis moodustavad üheskoos tüübilise terviku, on keelatud ilma loata üksikult võõrandada või parandada või pärandi jagamisel jaotada. Neid registreeritud vallasmuistiseid, mis teatava kinnismuistisega ühes paigas asetsevad moodustavad sellega stiililise üksuse, on keelatud ilma loata võõrandada või sellest kinnismuistisest ümberpaigutamise teel lahutada. Registreeritud muinasvarakogusid, kiriklikku inventari ja riigi ning omavalitsuse päralt olevaid muistiseid ei või ilma loata võõrandada.

Kõigil neil juhtumel annab vastava loa haridusminister muinsuskaitse nõukogu otsuse põhjal.

Haridusministril on õigus muinsuskaitse nõukogu ettepanekul lahutatud vallasmuistiseid paigutada tagasi nende ehitiste juurde, millega nad üheskoos moodustasid tüübilise terviku ning stiililise üksuse.

§ 31. Järelevalvet muististe parandustööde kohta teostab Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakond. Samuti on Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonnal õigus nii riigile ja omavalitsusele kui ka eraisikutele kuuluvaid muistiseid parandada ja restaureerida selleks määratud krediitide piirides.

§ 32. Kui üksikte registreeritud vallasmuististe või nende kogude omanik ei suuda neid konserveerida ega hävimise eest kaitsta võib Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakond muinsuskaitse nõukogu ettepanekul omanikule tähtaja määrata tarvilike kaitseabinõude käsitusele võtmiseks. Kui omanik määratud tähtaja jooksul ettekirjutatud abinõusid tarvitusele ei võta, võib Haridusministeerium need asjad ajutiselt tasuta hoiule võtta ja mõnesse muuseumisse hoiule paigutada, kuni omaniku poolt nende korralik alalhoidmine ei ole tagatud.

4. peatükk

Lõppeeskirjad.

§ 33. Kaitstavate muististe registreerimise ning käesolevas seaduses ettenähtud kaitseabinõude tarvitusele võtmise kohta on haridusministril õigus anda määrusi, ära kuulanud muinsuskaitse nõukogu arvamise.

§ 34. Vabariigi Valitsusel on õigus oma määrusega lähemalt korraldada registreeritud muististe nimekirja pidamist ja nende alalhoidmise järele valvamist omavalitsusasutuste poolt

§ 35. Käesolev seadus hakkab maksma tema avaldamisega; samast ajast kaotab maksvuse Muinasvarade kaitse seadus (RT 111/112 – 1925).

Tallinnas, 12. augustil 1936

K. Päts

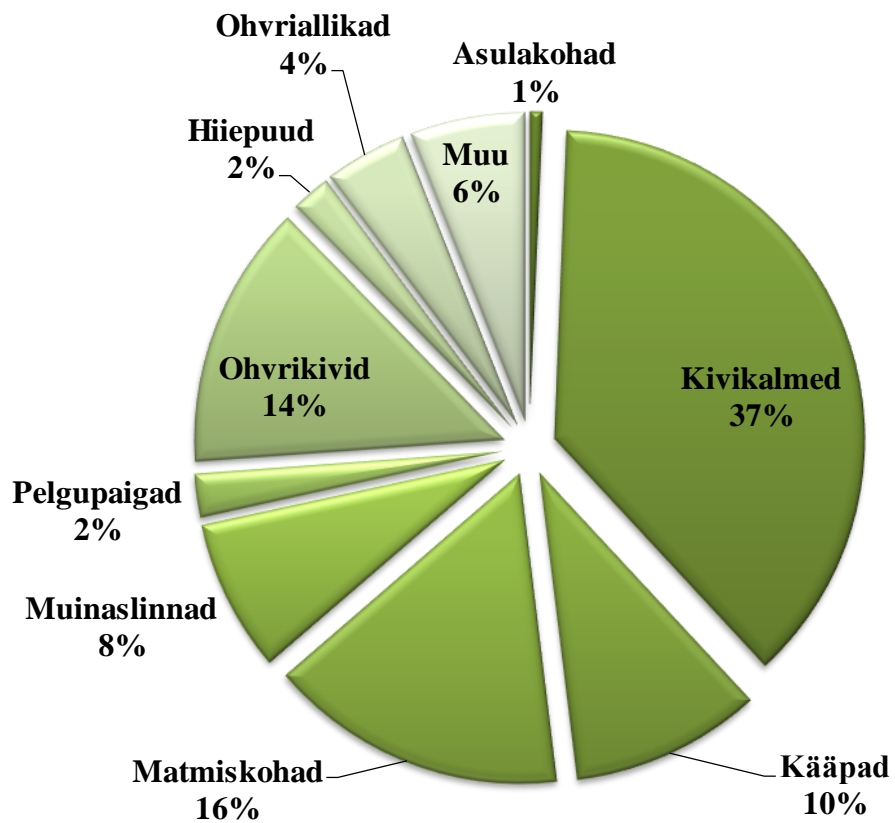
Peaminister

Riigivanema ülesannetes

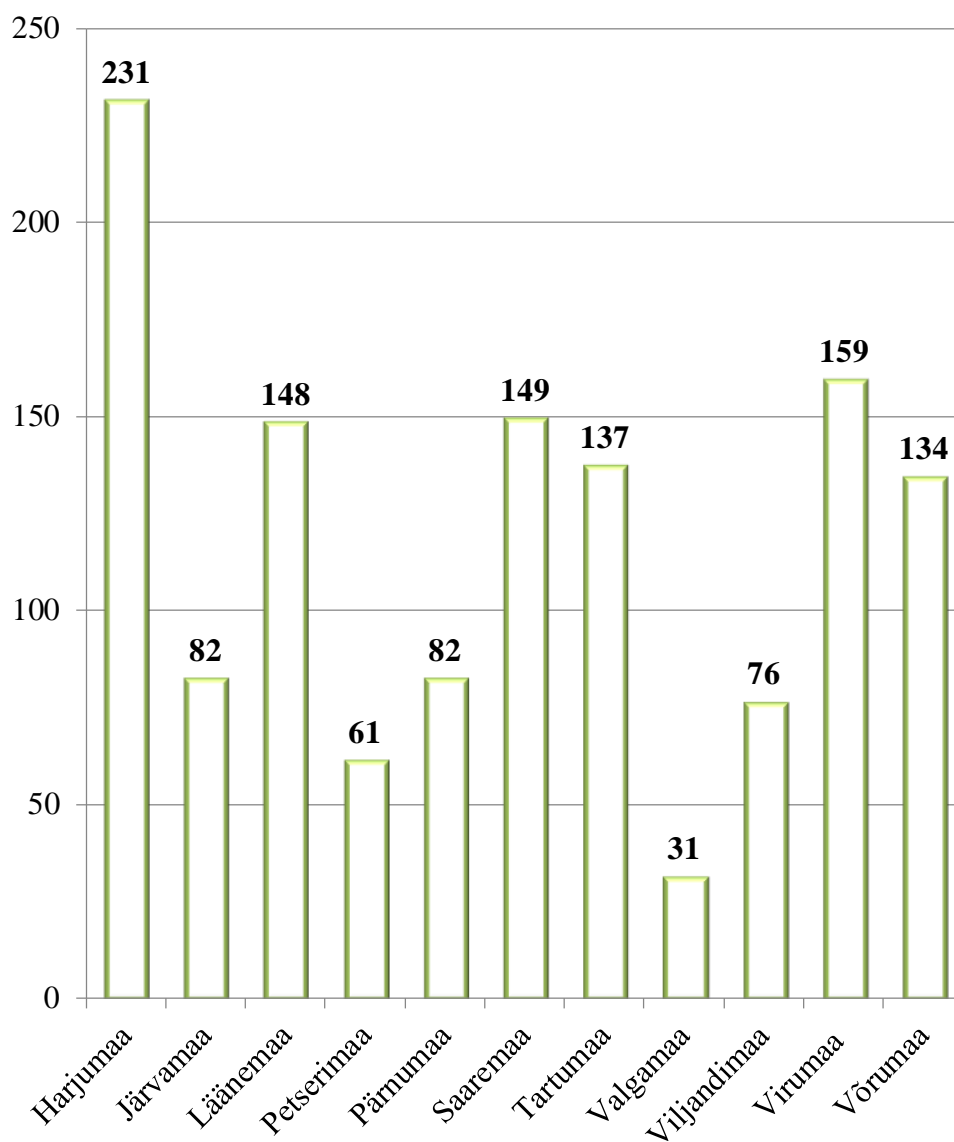
O. Kask

Haridusministri k.t.“.

Lisa 4. Kaitse all olevate esiajalooliste muististe eri liikide osakaalud koguarvust (1290) seisuga 1. juuni 1935 (Schmiedehelm 1935 põhjal)

Lisa 5. Kaitse all olevate esiajalooliste muististe jaotumine maakondade lõikes seisuga 1. juuni 1935 (Schmiedehelm 1935 põhjal)

Lisa 7. Priidu Tammepuu mälestused

„Ajalehes ilmus korra ERMi palve, et kui keegi teab juhatada kolmejalgse malmpaja olemasolu, siis sellest muuseumile teatada. Korra Tõredal (Sadala vallas) juhtusin nägema väga vana roostetanud mõradega malmpada kolme jalaga⁵⁸. Palusin selle paja muuseumile. Tõin ta koju, puhastasin, roostest, õlitasin ta vaseliiniga või tavotiga sisse, et edasi ei roostetaks ja teatasin sellest Rahva Muuseumile.

Kas oli Rahvamuuseumil juba see pika aja jooksul muretsetud või selle kohta juba andmed hangitud, ERM ei avaldanud suurt huvi selle vastu, vaid palus see pada Tartusse ära tuua. Mina aga leidsin, et olen isegi omajagu ära teinud, et tulge aga ise järele. Järele ei tulnud ja pada jäi minu aita.

Ka ei tundnud muuseum tookord suuremat huvi Tuimõisas Vennari talu põllult leitud kauriteokarpidest kaelaehte vastu.

Altveskil leidis veel tol ajal suitsutare (Väätidel). Suitsutares olid suured õõnsast paju-puust valmistatud viljatõrred kaks tükki. Kolmas, kõige jämedam, oli hilja veel lõhki läinud. Need tõrred äratasid tähelepanu sellepoolest, et olid väga vanaaegsed. Tegin omanikuga nendest juttu ja kuulasin järele, kas ei nõustuks ERMile ära andma. Oldi päri neid loovutama, kui nende vastu antaks kummagi eest kaks silgupütti. (Silgupütid maksid tookord 50 senti.)

Kui olin õpilastega ekskursioonil ERMis, siis tegin sellest muuseumi direktoriga juttu. See vastas, et muuseum on igasuguse annetuse eest tänulik. Mina annetama ei hakanud. Nii jäid ka need muuseumil muretsemata.

Sellest kõigest oma vanakestega rääkides, soovitasid nad enam mitte midagi muuseumile muretseda. Et see pole ka kusagilt pärit, et me muretsegu muuseumile linna eksponaadid ja kui läheme muuseumi, siis maksa veel sissepääsu eest ka. [Siinkohal Tammepuul joonealune kommentaar: „Tol korral oli linna ja maa vahel teatud hoiak. Linlased suhtusid üleolevalt“.]

Minule endale aga ei meeldinud see, et aita sant sauna, aita ta lavale, siis vihtle ka veel. Aita väljaselgitada esemete olemasolu, puhasta ja too varju, tee sellest neli sõna, siis vii ise veel ka esemed muuseumi. Siis on muuseum alles tänulik. Tundus liiga palju. Ja muuseumi direktor ei paku seejuures sulle istet ka! Nii kujunes mul kindel seisukoht päästa vanavara hävimise eest, kuid jäägu kõik Sadala kooli koolimuuseumi loomiseks.

Kõikide oma kavatsustega tutvustasin õpilasi. [...].

Lugu, mida sai õpilastele jutustatud. Kokora valla Savastvere külas muinasleid:

Ühel laupäeval päeval leian Postimehest sõnumi, et Kodavere kihelkonnas Kokora vallas Savastvere külas avastati väärtuslik muinasleid, vist XIV sajandist. Märgitud oli ka leidja ja talu nimi. Aega viitmata sõitsin rattaga (55 km) kohale. Ilmnes, et mees oli leidnud maad harides kuus pronksraadist valmistatud käevõru ja kolm samasugust kaelavõru. Ühe käevõru oli ära andnud⁵⁹. Siis katoliku usu ajast pärineva kaelaskantava risti. Viimast polnud ta nõus mulle loovutama, aga teisi oli nõus mulle andma ja tasu ei tahtnud ei tea mis. Et andke lastele kompvekiraha, kui palju ise arvate.

Jutuajamisel aga tuli ette, et mees arvas mind olevat Tartust. Aga ma ütlesin ära, et olen Sadalast, sealt Torma kandist. Mees pärima, et kuidas ma teada sain muinasleiust. Ütlesin, et lugesin lehest. Ajaleht oli kaasas ja ma näitasin seda talle. Sellest oli küllalt, et vanamees enam polnud nõus leide ära andma. Postimehes nägi ta, et „väärtuslik muinasleid“.

Algas tingimine. Ma ütlesin, et ega ma siis ilma taha. Ma maksan teile hinna, mida nõuate.

⁵⁸ Praegu Tartu Linnamuuseumi etnograafilises kogus (TM_30:22 E 3:10).

⁵⁹ Vrdl Schmiedehelm kirjas Neyle 29.10.1935: „Edasi on Arheoloogia Kabinet saanud teada, et ülalnimetatud Savastvere leiust [...] olla üks pronksist käevõru sattunud Estonia laulja hr Savi kätte, kes oli suvel käinud Savastveres“ (ERA.1108.5.763.L95).

Tema aga ei teadvat midagi nõuda. Et mis teie annaksite. Ma lubasin nende käe- ja kaelavõrude eest 2 krooni. Tema polnud nõus. Mina lisasin veel ühe juurde. Ka selle eest polnud nõus. Nüüd mõtlesin, et jätan mõned korrad pidudel käimata, teen sellega kokkuhoidu ja maksan õige 5 krooni ja lubasingi selle hinna. Mees veel rohkem tõrksamaks. Mina nähes, et nüüd enam midagi sellest välja ei tule, et mees on arvamisel, et tahan teda kuidagi tüssata. Seletan, et neil ainelist väärtust kuigi suurt ju ei ole, neil on muinaslooline väärtus. Nad on pronksist. Pronksi kilo hind oli tookord vähe üle 50 sendi. Ja et nende raskus ei ole ju üle poole kilo. Noh, sinna äraviimise vaevatasu antakse, kui Tartu viite, mõni kroon.

Nüüd pärib mees, et kuhu Tartu neid ära antakse. Andsin Arheoloogia Kabineti aadressi, teades et ta niikuinii ära ei anna, et näis, kui palju ta õige tahab.

Ma nüüd pakkusin talle juba 10 krooni. Rohkem mul polnudki raha kaasas ja kaks tsaariaegset hõberubla. Tema aga pani ette, et tema käib enne Tartu ära ja kuulab järele, siis müüb mulle. Enne seda ta üldse ei müü. Palus minult mu aadressi ja sellega lõppes seekord see asi.

Kuu-pooleteise pärast umbes saan leidjalt kirja, mille juurde oli lisatud asjatundjate poolt koostatud akt, milles oli loetletud üle 120 muinasleiu. Mees palus teada, kui palju ma olen nõus nende eest maksma.

Vastasin, et arvestagu välja selle järele, kui palju ma olin nõus maksma nende 5 käevõru ja kolme kaelavõru eest, siis saab teada.

Sellega lõppes viimane vaatus sellest loost. Arheoloogia Kabinet sai omale „väärtusliku muinasleiu“ juurde veel üle 120 leiu ja mulle teadmine, et vanamees ei olnud rahul selle summaga, mida temale pakuti või maksti.

Kõige sellesse loosse pühendasin omi õpilasi ja tuttavaid asjast huvitatuid Sadalas“ (Tammepuu, P. s.a.[c]: 6-8; 17-20).⁶⁰

⁶⁰ Vrdl Postimees 5.7.1935 (reede): „Nädala alul avastati Savastvere külas, Kokora vallas, huvitav ja väärtuslik muinsusleid: kaks pronksist kaelaehet ja neli käevõru. Nende aarete leidjaks oli Savastvere küla taluperemees Vellik [...]. Samalt põllult on ka mõni aasta tagasi muinsusaardeid leitud. Need leiud on ulatunud 13. sajandisse. Seekordsest leiust ei ole veel vastavatele asutustele teatatud“ (Muinsusleid Savastveres 1935: 2).

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Mihkel Hurt**

(sünnikuupäev: 02.05.1987)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

„Arheoloogiapärandi kaitsesest Eesti Vabariigis 1918-1940“

mille juhendajad on Mirja Ots ja Marge Kõnsa

- 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 11.05.2015